

Η ανθεκτικότητα ως κενό σημαίνον

Ανάλυση λόγου στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

ΔΠΜΣ “Πολεοδομία-Χωροταξία”, ΕΜΠ
Διπλωματική Εργασία | Π. Κουτρολίκου

Μακαρόνας Συμεών
Σεπτέμβριος 2021

Θερμές ευχαριστίες

πρώτα απ' όλα στην Πέννυ, για τις συμβουλές και την καθοδήγηση,
αλλά πρωτίστως για την υπομονή και την εμπιστοσύνη της,
στον Ηλία, τον κολλητό, για τις συζητήσεις και την έμπνευση αυτά τα τρία χρόνια,
τη Μαρία για την ψυχολογική υποστήριξη,
τη Δήμητρα διπλά για την έμπρακτη βοήθεια της,
και πάνω από όλα στο φίλο και συγγάτοικο Μανώλη και στις φίλες μου
Δήμητρα, Δημητρούλα, Μαρία, Λώλα, Νικολέτα, Νίνα και Τίνα για τη
στήριξη, τη φροντίδα και κυρίως για τη δικιά μας ανθεκτικότητα.

Περίληψη

Η ανθεκτικότητα, ενσωματωμένη πλέον σε πολυάριθμα πεδία, επανέρχεται εμφαντικά στο πλαίσιο της πανδημίας, τόσο στο λόγο επίσημων πολιτικών, όσο και σε πιο καθημερινές λογικές. Η πιο συνηθισμένη κριτική που διατυπώνεται αναφέρεται στο ασαφές περιεχόμενο της έννοιας, το οποίο κρίνεται, πως περιορίζει τη χρησιμότητα της. Σε αντίθεση με την άποψη αυτή, υποστηρίζουμε μέσα από τη θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe, ότι η ανθεκτικότητα λειτουργεί ως κενό σημαίνον και αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την ηγεμονική συνάρθρωση νεοφιλελεύθερων λόγων. Η εργασία δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, δομείται το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης μέσα από μία επισκόπηση της θεωρίας του λόγου και της έννοιας του κενού σημαίνοντος. Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται μία θεωρητική προσέγγιση του κεντρικού επιχειρήματος, μέσα από αναδιατυπώσεις κειμένων αναφοράς στις μεταλλαγές της έννοιας της ανθεκτικότητας. Τέλος, η κεντρική παρατήρηση σχετικά με τη σύγκλιση ανθεκτικότητας και νεοφιλελευθερισμού επαληθεύεται μερικώς μέσα από την ανάλυση του λόγου του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας – Ελλάδα 2.0.

Λέξεις-κλειδιά

ανθεκτικότητα, κενό σημαίνον, θεωρία του λόγου, ανάκαμψη, κρίση

Abstract

Resilience, already widely integrated in many different fields, has become quite mainstream also during the pandemic crisis, both in official policy discourses as well as in mundane logics. The most common critique refers to the ambiguity of the concept, which is supposed to constrain its usefulness. Contrary to this view, we employ Laclau and Mouffe's discourse theory to argue that resilience functions as an empty signifier, that is, an element essential in the hegemonic articulation of neoliberal discourses. The thesis proceeds in three stages. In the first section, we construct the theoretical framework of analysis through an overview of discourse theory and the notion of empty-signifier. In the second chapter, a theoretical approach to our main argument is attempted, through constant reformulations of core texts for the mutations of resilience. Finally, the main claim about the convergence between resilience and neoliberalism, is backed up by a discourse analysis of the National Recovery and Resilience Plan – Greece 2.0.

Keywords

resilience, empty signifier, discourse theory, recovery, crisis

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο 1. Θεωρητικό πλαίσιο	8
Το διεπιστημονικό εγχείρημα των θεωριών του λόγου	8
Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe	10
Κομβικές παραδοχές και έννοιες	11
Μηχανισμοί συγκρότησης λόγων και ταυτοτήτων	13
Κενό σημαίνον	14
Η συμβολή της θεωρίας του λόγου στην ανάλυση πολιτικών	17
Κεφάλαιο 2. Η ανθεκτικότητα ως κενό σημαίνον	18
Γενεαλογία της ανθεκτικότητας	18
Προσαρμοστικός Κύκλος και Παναρχία	20
Μεταπήδηση στις κοινωνικές επιστήμες	22
Ενσωματώσεις της ανθεκτικότητας σε κοινωνικά πεδία	24
Ασάφεια ή κενότητα	26
Λογικές ισοδυναμίας και διαφοράς	27
Η φαντασιακή πληρότητα του λόγου της ανθεκτικότητας	31
Η ανθεκτικότητα ως κενό σημαίνον νεοφιλελεύθερων λόγων	36
Κεφάλαιο 3. Ανάλυση λόγου στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας	37
Ο βαθμός ενσωμάτωσης της ανθεκτικότητας στο σχεδιασμό στην Ελλάδα	37
Το Ευρωπαϊκό πλαίσιο διαμόρφωσης του ΕΣΑΑ	40
Διάρθρωση του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας	41
Η ανθεκτικότητα στο λόγο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας	42
Κεντρικοί τρόποι αναπαράστασης προβληματικών και στόχων	43
Λεξιλόγιο, μεθοδολογία και εργαλεία	45
Η νεοφιλελεύθερη λογική του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας	49
Συμπεράσματα	51
Βιβλιογραφικές αναφορές	54

Εισαγωγή

Αποτελεί πλέον κοινή παρατήρηση, με την οποία πλήθος σχετικών κειμένων ξεκινάνε, το εύρος των πεδίων και επιστημονικών κλάδων στους οποίους ενσωματώνεται η ανθεκτικότητα. Η συγκυρία της πανδημίας του Covid-19 φανερώνει εμφατικά το βαθμό στον οποίο έχει αφομοιωθεί, τόσο στις επίσημες πολιτικές διαχείρισης κρίσεων με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Μηχανισμό Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και στους καθημερινούς λόγους και πρακτικές (Φιλιππίδης, 2020). Ταυτόχρονα, πληθαίνει διαρκώς η κριτική που διατυπώνεται. Το πιο σύνηθες ίσως «ελάττωμα» που της προσάπτεται αναφέρεται στον ασαφή ορισμό του περιεχομένου της έννοιας, ο οποίος κρίνεται πως περιορίζει τη χρησιμότητα της. Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, υποστηρίζουμε πως η ασάφεια που χαρακτηρίζει τις μεταπηδήσεις της ανθεκτικότητας αποτελεί κομβικό εργαλείο και προϊόν του ρόλου που αναλαμβάνει να επιτελέσει στα πεδία όπου ενσωματώνεται. Στην προσπάθεια αυτή, στρεφόμαστε

στη θεωρία του λόγου, και συγκεκριμένα στη θεωρία που αναπτύσσουν οι Laclau και Mouffe και την έννοια του κενού σημαίνοντος. Ιδιαίτερο το τελευταίο, θεωρούμε ότι συγκροτεί ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης καθώς αναφέρεται ακριβώς στη διαδικασία κατά την οποία, ένα όρος απογυμνώνεται από κάθε του ταυτότητα ώστε να καταφέρει να ενσαρκώσει την ενότητα ενός συστήματος λόγου. Η επιλογή της θεωρίας του κενού σημαίνοντος στην ανάλυση της ανθεκτικότητας βασίζεται ακριβώς στην περιγραφή της ταυτόχρονης κίνησης απαλοιφής του περιεχομένου και επιτέλεσης μίας δομικής λειτουργίας. Το κεντρικό επιχείρημα που διατυπώνεται είναι ότι η ανθεκτικότητα συγκροτεί ένα κενό σημαίνον γύρω από το οποίο εξασφαλίζεται η ηγεμονία νεοφιλελεύθερων λόγων. Η σημασία της παραπάνω οπτικής θεωρούμε πως είναι κρίσιμη, στο βαθμό που η ανθεκτικότητα αναφέρεται πρωτίστως στη διαχείριση κρίσεων, προνομιακών δηλαδή πεδίων για την ηγεμονική πάλη. Την πρόταση αυτή επιχειρούμε να την υποστηρίξουμε αρχικά θεωρητικά και στη συνέχεια μέσα από την ανάλυση του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Η εργασία συνεπώς αρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στη θεωρία του λόγου και εστιάζουμε στην εκδοχή των Laclau και Mouffe. Στόχος είναι η κατανόηση των βασικών όρων και παραδοχών, ώστε να διαμορφωθεί ένα συνεκτικό και συνεπές πλαίσιο ανάλυσης. Έπειτα στρεφόμαστε στη θεωρία του Laclau για τα κενά σημαίνοντα, επιχειρώντας να περιγράψουμε τη λειτουργία τους αλλά και να καθορίσουμε συγκεκριμένα κριτήρια. Στο δεύτερο κεφάλαιο, επιχειρούμε να υποστηρίξουμε το κεντρικό μας επιχείρημα θεωρητικά. Αναζητάμε μία γενεαλογία της ανθεκτικότητας μέσα από την ανάλυση του λόγου σε ορισμένα από τα θεμελιώδη κείμενα. Ακολουθούμε τις μεταλλαγές και εξελίξεις της θεωρίας καθώς αυτή μεταπηδά στις κοινωνικές επιστήμες. Μέσα από αναδιατυπώσεις των δομικών γραμμών σκέψης που αναγνωρίζονται στα κείμενα αναφοράς εξετάζουμε το βαθμό στον οποίο η ανθεκτικότητα συγκροτεί ένα κενό σημαίνον, στο πλαίσιο ποιου λόγου και προς ποια κατεύθυνση. Η θέση μας είναι πως η εγγενής σύγκλιση με το νεοφιλελευθερισμό, ανάγει την ανθεκτικότητα σε κενό σημαίνον γύρω από το οποίο συναρθρώνονται και αφομοιώνονται νεοφιλελεύθερες αφηγήσεις και πολιτικές. Τέλος, επιχειρούμε να επαληθεύσουμε την παραπάνω πρόταση μέσα από το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Καθώς η ανθεκτικότητα στην Ελλάδα βρίσκεται σε ιδιαίτερα πρώιμα στάδια ανάπτυξης, η διαμόρφωση ενός εθνικού σχεδίου ανθεκτικότητας συνιστά κρίσιμη στιγμή για τη μετέπειτα αφομοίωση του όρου. Παράλληλα με την εμπειρική δοκιμή των παρατηρήσεων και των επιχειρημάτων μας συνεπώς, επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε και τις συσχετίσεις που καλλιεργούνται στο πεδίο της διαμόρφωσης πολιτικών, καθώς θεωρούμε πως είναι ενδεικτικές της κατεύθυνσης προς την οποία θα κινηθεί η ενσωμάτωση της ανθεκτικότητας.

Κεφάλαιο 1. Θεωρητικό πλαίσιο

Στο πρώτο μέρος, επιχειρούμε να συγκροτήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο θα δοκιμάσουμε να υποστηρίξουμε το κεντρικό μας επιχείρημα. Βασική αναφορά, που διατρέχει ολόκληρη την ανάλυση μας, αποτελεί η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe. Αρχικός στόχος είναι η ορθή τοποθέτηση της θεωρίας τους σε σχέση με τα επιστημονικά πεδία από όπου αντλούν αλλά και σε σχέση με άλλες εκδοχές της θεωρίας του λόγου και η επισήμανση των διαφοροποιήσεων. Στη συνέχεια, επιχειρούμε μία συνοπτική παρουσίαση και κατανόηση των κομβικών παραδοχών, εννοιών και εργαλείων που αναπτύσσουν. Παρά το γεγονός ότι οι Laclau και Mouffe δεν επικεντρώνονται τόσο στην πρακτική της ανάλυσης λόγου, ο βαθμός ενσωμάτωσης της οντολογίας τους επιδρά άμεσα στη συνέπεια της ανάλυσης που δοκιμάζουμε στα δύο επόμενα μέρη (Lees, 2004). Ακολουθώντας λοιπόν τη σχηματοποίηση του Torfing (2005), προσπαθούμε να ορίσουμε αρχικά έννοιες όπως «λόγος», «σύστημα», «συνάρθρωση», «ηγεμονία», τις συνθήκες διαμόρφωσης τους ή τις ιδιότητες τους. Επιπλέον, εστιάζουμε στις λογικές της ισοδυναμίας, της διαφοράς και της φαντασίας ως συγκροτητικές, τόσο για τα συστήματα λόγου όσο και για τις ταυτότητες των υποκειμένων. Το ζητούμενο είναι να διαμορφώσουμε το εννοιολογικό υπόβαθρο μέσα από το οποίο προκύπτει η θεωρία του Laclau για το κενό σημαίνον. Ο ορισμός του και η αποσαφήνιση των τρόπων ανάδυσης ή των κριτηρίων αναγνώρισης του είναι σαφώς κομβικά στο επιχείρημα μας και στην κατασκευή του αναλυτικού μας σχήματος. Η σύνδεση, τέλος, με τις διαδικασίες νομιμοποίησης πολιτικών μέσα από ηγεμονικές πρακτικές και ο ρόλος του κενού σημαίνοντος σε αυτές επιχειρούν να υποστηρίξουν τη σημασία του κεντρικού ερωτήματος μας γύρω από το βαθμό και τους τρόπους μετατροπής της ανθεκτικότητας σε κενό σημαίνον για το νεοφιλελευθερισμό.

Το διεπιστημονικό εγχείρημα των θεωριών του λόγου

Η θεωρία του λόγου, στις πιο πρόσφατες εκδοχές της, σχηματίζεται σταδιακά από το τέλος της δεκαετίας του '70 σε ένα πλαίσιο βαθιά επηρεασμένο από τα γεγονότα του Μάη του '68, τις νέες αναγνώσεις και προσπάθειες ανανέωσης του μαρξισμού και παράλληλα τις κρίσεις του καπιταλισμού και τη νεοφιλελεύθερη στροφή και τη σταδιακή κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος. Πολυάριθμα νέα κοινωνικά κινήματα αναδύονται σε πολλαπλούς τόπους ενώ παράλληλα παράγεται πληθώρα νέων θεωριών που, από διαφορετικά πεδία και οπτικές, προσπαθούν να συλλάβουν και να ερμηνεύσουν τους σύγχρονους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η θεωρία του λόγου αποτελεί ένα εγχείρημα σύνδεσης της παραγόμενης θεωρίας με τα κοινωνικά κινήματα στην προοπτική της ανίχνευσης νέων δρόμων για τους πολιτικούς αγώνες και την αριστερά. Βασικό σημείο αναφοράς αποτελεί σαφώς η γλωσσολογία και ο δομισμός του Saussure και η επιρροή που άσκησε μετέπειτα σε ένα τεράστιο εύρος επιστημονικών κλάδων. Πέρα ωστόσο από ορισμένες πρωταρχικές εκδοχές της, οι

οποίες εστίαζαν καθαρά στο λόγο ως κείμενο γραπτό ή προφορικό (Torfing, 2005), γρήγορα η θεωρία του λόγου έρχεται να συνδυαστεί με νέες θεωρίες των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών σε μία προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας της γλώσσας στην πολιτική. Συγκροτείται έτσι ένα διεπιστημονικό εγχείρημα το οποίο επιχειρεί μία ερμηνεία του κοινωνικού, αντλώντας μεταξύ άλλων από το δομισμό στην ανθρωπολογία του Levi-Strauss, τη σημειολογία του Barthes, την αποδόμηση και την ψυχανάλυση. Ιδιαίτερη είναι και η συμβολή του Foucault μέσα από τις γενεαλογικές μελέτες του και τη σύνδεση λόγου και εξουσίας (Phillips & Jorgensen, 2009).

Η θεωρία του λόγου δίνει έμφαση πρωτίστως στην ερμηνεία, δεν συγκροτεί δηλαδή ένα κλειστό και σαφώς ορισμένο θεωρητικό σύστημα αλλά προτείνει μία νέα οπτική ανάλυσης που εστιάζει στις προϋποθέσεις ανάδυσης των υπό εξέταση φαινομένων (Howarth, 2005). Παράλληλα, έχουν αναπτυχθεί πολυάριθμες διαφορετικές προσεγγίσεις που ασχολούνται με τη θεωρία και την ανάλυση λόγου (Lees, 2004; Glynos, Howarth, Norval, & Speed, 2009). Οι βασικοί άξονες διαφοροποίησης σχετίζονται με το κατά πόσο ενσωματώνονται συμβολικές πρακτικές εν γένει στην έννοια του λόγου, πέρα από το στενό ορισμό του ως γραπτό ή προφορικό κείμενο, τη σημασία που δίνεται στην πολιτική διάσταση στην παραγωγή λόγων και στο βαθμό απομάκρυνσης από την ουσιοκρατία του δομισμού. Η τελευταία παράμετρος, ιδιαίτερα σημαντική, αναφέρεται στη σταθερότητα των συστημάτων και στην αποδοχή ή όχι ύπαρξης πεδίων εκτός λόγου, στο κατά πόσο δηλαδή υπάρχει κάποια σταθερά που ορίζει τα συστήματα λόγου εξωτερικά ή αντίθετα αν σύστημα, αντικείμενα και υποκείμενα αλληλοσυγκροτούνται (Phillips & Jorgensen, 2009).

Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης χρησιμοποιείται η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe. Προτού ωστόσο προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τα βασικά της σημεία είναι χρήσιμο να σταθούμε σε ορισμένους κομβικούς όρους και ιδέες στη γλωσσολογία του Saussure που αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη του δομισμού αλλά και στο έργο του Foucault για τη σύνδεση λόγου και εξουσίας.

Ο Saussure επιχειρεί να ορίσει το αντικείμενο μίας γλωσσολογικής θεωρίας. Πρώτη βασική του συνεισφορά συνιστά η διάκριση μεταξύ γλώσσας και ομιλίας. Η γλώσσα αναφέρεται σε ένα κοινωνικά αποδεκτό σύστημα σημείων και κανόνων ενώ η ομιλία στο ατομικό και εν μέρει συμπτωματικό συμβάν της χρήσης της γλώσσας. Τα πρωτεύοντα στοιχεία μίας γλώσσας είναι τα σημεία, αυθαίρετες συνενώσεις σημαίνοντος-σημαινόμενου (Phillips & Jorgensen, 2009). Η αυθαίρετη φύση του σημείου καταδεικνύει την έλλειψη οποιασδήποτε αναγκαιότητας ή φυσικότητας στη σύνδεση ανάμεσα σε σημαίνον και σημαινόμενο. Επιπλέον, τόσο τα σημαίνοντα όσο και τα σημαινόμενα αποκτούν την ταυτότητα τους μέσα από τη διαφορά τους από και τις σχέσεις τους με άλλα στοιχεία εντός του συστήματος. Στο επίπεδο του σημείου ωστόσο η έννοια της διαφοράς δεν έχει τόση σημασία όσο μάλλον η ιδέα της αντίθεσης, της αντιπαράθεσης με άλλα παρόμοια στοιχεία μέσα από την οποία ορίζεται η αξία του (Howarth, 2008). Συγκροτείται έτσι η αντίληψη για τη γλώσσα ως σύστημα, τα στοιχεία

της οποίας αποκτούν νόημα μέσα από σχέσεις διαφοράς και αντίθεσης και για τη χρήση των οποίων απαιτείται κάθε φορά η συνεισφορά ολόκληρου του συστήματος, του πλαισίου που ορίζει τους κανόνες και τις ταυτότητες.

Στο έργο του Foucault από την άλλη, οι λόγοι αναφέρονται σε σύνολα κοινωνικών πρακτικών. Ξεκινώντας από την εξέταση επιστημονικών λόγων μέσα από μία γενεαλογική προσέγγιση, πραγματοποιεί ένα σημαντικό βήμα πίσω, από τη δυνατότητα επαλήθευσης, στις συνθήκες που καθιστούν κάθε φορά δυνατή τη διαμόρφωση λόγων. Μιλώντας για καθεστώς αλήθειας το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο ποιος έχει κάθε φορά το δικαίωμα να μιλήσει, σε ποιους «θεσμικούς τόπους» και από ποια θέση υποκειμένου (Howarth, 2008). Έτσι σταδιακά αναπτύσσει την άποψη ότι γνώση και εξουσία είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένες, με τρόπο που η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη και συγχρόνως τα άτομα συγκροτούν την ταυτότητα τους εντασσόμενα σε συστήματα γνώσης-εξουσίας, γίνονται υποκειμένα μέσα από το λόγο (Phillips & Jorgensen, 2009).

Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe

Ιδιαίτερα σημαντική και ευρέως διαδεδομένη είναι η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe, στην οποία θα βασίσουμε την ανάλυση μας. Κομβικής σημασίας είναι η έκδοση του βιβλίου τους «Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική» το 1985 (Laclau & Mouffe, 2021) καθώς και το έργο του Laclau μέσα από το μεταπτυχιακό και διδακτορικό πρόγραμμα που δημιούργησε στο Πανεπιστήμιο του Essex. Μπροστά στην πολλαπλότητα των κοινωνικών κινημάτων και των νέων πολιτικών ταυτοτήτων της περιόδου, ο ταξικός αναγωγισμός και ο οικονομισμός της κλασικής μαρξιστικής παράδοσης κρίνονται ανεπαρκείς (Phillips & Jorgensen, 2009). Οι Laclau και Mouffe λοιπόν επιστρέφουν στην έννοια της «ηγεμονίας» του Gramsci, την οποία μετασχηματίζουν ριζικά συνδυάζοντας την με στοιχεία από τη σημειολογία, την ψυχανάλυση του Lacan, το έργο του Foucault και την αποδόμηση του Derrida σχηματοποιώντας έτσι τη δικιά τους μεταδομιστική εκδοχή της θεωρίας του λόγου.

Οι Laclau και Mouffe κατανοούν την έννοια της ηγεμονίας του Gramsci ως μία χρήσιμη προσπάθεια διάσωσης των κλασικών μαρξιστικών παραδοχών σχετικά με την Ιστορία και την Επανάσταση, η οποία εντούτοις δεν καταφέρνει να απαγκιστρωθεί από αυτές. Επιχειρούν έτσι να την επανανοηματοδοτήσουν και να την απεκδύσουν από τα στοιχεία εκείνα που την καθιστούν ανεπαρκή, όπως τον ταξικό αναγωγισμό, τον οικονομισμό και τον πρωτίστως τον ιστορικό ντετερμινισμό, εισάγοντας την έννοια της ενδεχομενικότητας (Phillips & Jorgensen, 2009). Απέναντι στις ουσιοκρατικές και τελεολογικές παραδοσιακές μαρξιστικές αντιλήψεις, οι Laclau και Mouffe υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει γραμμική πορεία στην ιστορία προς κάποιο προδιαγεγραμμένο τέλος, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί συντελούνται μέσα από αγώνες για την ηγεμονία οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό είναι ενδεχομενικοί. Η έμφαση ως εκ τούτου μετατοπίζεται στη μελέτη των προϋποθέσεων ανάδυσης ενός ηγεμονικού εγχειρήματος καθώς αυτό δεν μπορεί

να προκύπτει ή να εξηγείται πλέον από καμία προϋπάρχουσα ουσία, οντότητα ή δομή. Καθώς για τους Laclau και Mouffe δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια στις ενέργειες και τα πράγματα πέρα από το νόημα που τους αποδίδεται (Laclau & Mouffe, 2021), το ζητούμενο είναι η ανάδειξη των τρόπων μέσα από τους οποίους συναρθρώνονται νόημα και ταυτότητα συγκροτώντας ηγεμονικές αφηγήσεις, στην προοπτική αντίχνευσης φυσικά και των δυνατοτήτων ανατροπής τους.

Κομβικές παραδοχές και έννοιες

Ακολουθώντας παρακάτω τη σχηματοποίηση του Torfing, για μία συνοπτική παρουσίαση της θεωρίας των Laclau και Mouffe, αναγνωρίζονται πέντε κομβικά σημεία (Torfing, 2005). Σύμφωνα με την πρώτη παραδοχή, όλες οι κοινωνικές πρακτικές συντελούνται εντός ιστορικά προσδιορισμένων λόγων. Οι λόγοι εδώ ορίζονται ως συστήματα νοηματοδότησης που ορίζουν τις ταυτότητες υποκειμένων και αντικειμένων σχεσιακά (Howarth & Stavrakakis, 2000). Η βασική διαφοροποίηση από άλλες εκδοχές της θεωρίας του λόγου εντοπίζεται ακριβώς στη μη αναγνώριση κάποιου πεδίου εκτός λόγου. Κάθε ενέργεια ή κοινωνική πρακτική αποκτά νόημα μέσα από λιγότερο ή περισσότερο καθιερωμένα συστήματα νοηματοδότησης με τον ίδιο τρόπο που αντικείμενα και υποκείμενα συγκροτούν την ταυτότητα τους (Howarth, 2008). Βασικά χαρακτηριστικά στα συστήματα αυτά αποτελούν η σχεσιακότητα και ο ριζικά ιστορικός και πολιτικός χαρακτήρας ανάδυσής τους, ο οποίος σημαδεύεται από την ενδεχομενικότητα, και κατά συνέπεια κάνει ανέφικτο το οριστικό τους κλείσιμο αφήνοντας τα διαρκώς έκθετα στο μετασχηματισμό, τη μετατόπιση ή την ανατροπή (Howarth & Stavrakakis, 2000).

Ξεκινώντας από το στοιχείο της σχεσιακότητας, οι λόγοι αποτελούν συναρθρώσεις νοητικών σχημάτων, εννοιών, εικόνων, αναπαραστάσεων, συμβολικών ενεργειών, αφηγήσεων και ρητορικών πρακτικών, που επιχειρούν να συλλάβουν την πολυπλοκότητα του κοινωνικού και να την αγκυρώσουν σε μία δομή ικανή να της αποδίδει νόημα και να συγκροτεί ταυτότητες με τρόπο όσο το δυνατόν περισσότερο σταθερό και αναγνωρίσιμο (Torfing, 2005). Ως συνάρθρωση οι Laclau και Mouffe ορίζουν «*κάθε πρακτική που εγκαθιδρύει μία σχέση μεταξύ στοιχείων, τέτοια ώστε η ταυτότητα τους να τροποποιείται ως αποτέλεσμα της συναρθρωτικής πρακτικής*» (Laclau & Mouffe, 2021, 179). Στο πλαίσιο της συνάρθρωσης αυτής, όπως και στη θεωρία του Saussure για τη δομή της γλώσσας, οι ταυτότητες συγκροτούνται σχεσιακά. Σε αναλογία με την αυθαίρετη φύση του σημείου του Saussure, είναι αδύνατον μία ταυτότητα να προσδιοριστεί θετικά, καθώς δεν προκύπτει από κάποια προϋπάρχουσα ουσία ή γνώρισμα, παρά μόνο μέσα από τη θέση της εντός της συνολικής δομής και της σχέσης της με τα υπόλοιπα στοιχεία. Οι τρόποι συσχέτισης είναι κυρίως δύο, η λογική της ισοδυναμίας και η λογική της διαφοράς, οι οποίες συνήθως συνυπάρχουν ώστε να σχηματοποιηθεί μία ταυτότητα. Η ταυτότητα ενός στοιχείου γεννάται ως διαφορά, ώστε να αποκτήσει μία διακριτή θέση εντός του συστήματος, ενώ συγχρόνως σχέσεις

ισοδυναμίας καθορίζουν τους επιμέρους συσχετισμούς εντός της δομής. Η λογική της διαφοράς υπερτερεί προφανώς στον ορισμό των στοιχείων που δεν ανήκουν εντός της δομής. Για τις δύο αυτές καταστάσεις οι Laclau και Mouffe προτείνουν δύο όρους, τις στιγμές και τα στοιχεία, με τον πρώτο να αναλογεί στα σημαίνοντα εκείνα που βρίσκονται συναρθρωμένα εντός ενός λόγου και τον δεύτερο σε εκείνα που παραμένουν εκτός (Howarth & Stavrakakis, 2000). Η σχέση μεταξύ στιγμών και στοιχείων είναι δυναμική, *«ο μετασχηματισμός των στοιχείων σε στιγμές δεν είναι ποτέ πλήρης»* (Laclau & Mouffe, 2021, 182). Το *«ρηματικό έξωθεν»*, ο χώρος δηλαδή που αντιστοιχεί στα στοιχεία που αναγκαστικά αποκλείονται από ένα λόγο ώστε να διαφοροποιηθεί από άλλους και να καταφέρει να οργανώσει την τάξη στο εσωτερικό, συγκεντρώνει ένα *«νοηματικό περίσσειμα»* το οποίο αποτελεί μία διαρκή απειλή για τη σταθερότητα του συστήματος (Howarth, 2008).

Η δεύτερη κομβική παραδοχή στη θεωρία των Laclau και Mouffe αφορά στον ιστορικό και πολιτικό χαρακτήρα της διαδικασίας συγκρότησης λόγων, σύμφωνα με την οποία αυτοί αποκτούν μορφή μέσα από την ηγεμονική πάλη για την κυριαρχία στο κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο (Torfing, 2005). Στην παραδοχή αυτή εντοπίζεται και η βασική μετατόπιση σε σχέση με τις κλασικές μαρξιστικές αντιλήψεις, καθώς για τους Laclau και Mouffe ο λόγος δεν προκύπτει ως άμεση απόρροια μίας δεδομένης κοινωνικοοικονομικής βάσης αλλά ως αποτέλεσμα της πληθώρας αποκεντρωμένων πολιτικών μικροστρατηγικών (Phillips & Jorgensen, 2009). Ο λόγος αναδύεται ως αποτέλεσμα διαδικασιών συνάρθρωσης που επιχειρούν να συνενώσουν ταυτότητες μέσα από αμοιβαίους μετασχηματισμούς. Η επιτυχία ενός τέτοιου ηγεμονικού εγχειρήματος κρίνεται από την ικανότητα του να συγκροτεί ένα επαρκές πλαίσιο αναπαράστασης και νοηματοδότησης του κοινωνικού. Η διαφοροποίηση των Laclau και Mouffe σε σχέση με την οπτική του Gramsci, εντοπίζεται στο γεγονός ότι, ο λόγος πλέον δεν αποτελεί τη διαστρεβλωμένη εκδοχή της πραγματικότητας παρά μόνο τη στιγμιαία καθήλωση του νοήματος γύρω από κομβικά σημεία και τη στιγμιαία απόκρυψη της ενδεχομενικότητας. *«Η κατασκευή φυσικοποιητικών και καθολικών μύθων και φαντασιακών»* είναι απαραίτητο στοιχείο προς την ολοκλήρωση ενός ηγεμονικού εγχειρήματος (Torfing, 2005).

Το τρίτο σημαντικό στοιχείο που εισάγει η θεωρία των Laclau και Mouffe είναι αυτό του κοινωνικού ανταγωνισμού. Το κοινωνικό πεδίο είναι εγγενώς ανταγωνιστικό καθώς υπόκειται στη προσπάθεια διάφορων λόγων να ηγεμονεύσουν, προσπάθεια που είναι βαθιά συνυφασμένη με την κατασκευή της ετερότητας (Torfing, 2005). Αντλώντας από τη μεταδομιστική παράδοση, οι Laclau και Mouffe επισημαίνουν πως τα όρια ενός συστήματος νοηματοδότησης δεν μπορούν να αναζητηθούν εντός του, σε κάποιο εγγενές γνώρισμα αλλά αντιθέτως σε ένα «εκτός», όχι απλώς σε μία ακόμα διαφορά αλλά σε ένα ριζικά «άλλο» (Laclau & Mouffe, 2021). Η κατασκευή της ετερότητας μέσω του κοινωνικού ανταγωνισμού είναι αυτή που γεννά την απειλή εκείνη, που είναι απαραίτητη για να ορίσει ένα σύστημα και που την ίδια στιγμή αποκλείει κάθε ενδεχόμενο οριστικό

κλείσιμο του. Η διαδικασία συγκρότησης της απειλητικής ετερότητας συνίσταται στη διαδικασία αποκλεισμού των στοιχείων εκείνων που δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στο λόγο, μοναδικό γνώρισμα των οποίων είναι η ίδια τους η ετερότητα και η απειλή που αυτή εγκυμονεί. Η διαδικασία ταξινόμησης εντός και αποκλεισμού εκτός, όπως συχνά έχει επισημανθεί και σε άλλα πλαίσια, είναι συνυφασμένη με την άσκηση εξουσίας και ταυτόχρονο αναγκασία για τη σταθερότητα του νοήματος στο κοινωνικό.

Η επόμενη κεντρική παρατήρηση αναφέρεται στην αποσταθεροποίηση του νοήματος και τις προοπτικές υπονόμευσης του ηγεμονικού λόγου που διανοίγονται καθώς αποκαλύπτεται ο ενδεχομενικός χαρακτήρας συγκρότησης του. Η μετατόπιση ενός λόγου σύμφωνα με τους Laclau και Mouffe συντελείται όταν ένα σύστημα νοηματοδότησης έρχεται αντιμέτωπο με συμβάντα που αδυνατεί να εξηγήσει και να οικειοποιηθεί (Torfing, 2005). Όπως έχει ήδη ειπωθεί το «νοηματικό περίσσειμα», που η κατασκευή της ετερότητας προϋποθέτει, αλλά και νέα αναπάντεχα συμβάντα αποτελούν διαρκείς απειλές σε κάθε πεδίο λόγου. Νέα εγχειρήματα αναδύονται στις στιγμές αποσταθεροποίησης που επιχειρούν νέες συναρθρώσεις. Η μετατόπιση, εδώ ως κρίση ταυτοποίησης (Jeffares, 2007), πολλαπλασιάζει τα μετέωρα σημαίνοντα, τα σημαντικά δηλαδή σημεία, η καθήλωση των σημαινόντων των οποίων, αποτελεί τη βασική πτυχή της ηγεμονικής πάλης μεταξύ διαφορετικών λόγων (Phillips & Jorgensen, 2009).

Τέλος, μέσα από την αδυναμία κάθε συστήματος για οριστικό κλείσιμο προκύπτει η ιδέα της διχασμένης ταυτότητας του υποκειμένου και της διαρκούς αναζήτησης μίας πλήρους ταυτότητας (Torfing, 2005). Επηρεασμένοι από την ψυχανάλυση του Lacan, οι Laclau και Mouffe κατανοούν την ταυτότητα του υποκειμένου όχι ως μία θέση ή ένα άθροισμα θέσεων εντός ενός κλειστού συστήματος αλλά ως μία ματαιωμένη ταυτότητα (Howarth, 2008). Η διαρκής μετατόπιση του νοήματος βιώνεται ως τραυματική απώλεια (Jeffares, 2007) και η πληρότητα αναζητείται μέσα από πολυάριθμα σημεία ταύτισης ή υποκειμενικές θέσεις. Στόχος κάθε προσπάθειας για ηγεμονία είναι η άρθρωση μίας αφήγησης που να συνέχει την πολλαπλότητα των διαφορετικών σημείων ταύτισης του υποκειμένου, μέσα από την κατασκευή της ετερότητας και την προβολή της απώλειας σε αυτή. Η αποτυχία ή το ανολοκλήρωτο της ταυτότητας για τους Laclau και Mouffe και όχι η προκαθορισμένη θέση ή τα συμφέροντα των υποκειμένων είναι που γεννούν τον κοινωνικό ανταγωνισμό, μέσα από την κατασκευή της εχθρικής ετερότητας στην οποία αποδίδεται η αδυναμία αυτή (Howarth & Stavrakakis, 2000).

Μηχανισμοί συγκρότησης λόγων και ταυτοτήτων

Ο κατακερματισμός της ταυτότητας του υποκειμένου επιχειρείται διαρκώς να επουλωθεί, η αναζήτηση της πληρότητας που καλύπτει τα επιμέρους κενά είναι καταστατική (Phillips & Jorgensen, 2009). Στην προσπάθεια αυτή τρεις είναι οι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα επιχειρούν να συγκροτήσουν την ταυτότητα τους

στην προοπτικής της επίτευξης της πληρότητας: η λογική της ισοδυναμίας, η λογική της διαφοράς και η λογική της φαντασίας (Jeffares, 2007). Η λογική της ισοδυναμίας αναφέρεται στη διαδικασία ανίχνευσης κοινών σημείων και στο σχηματισμό αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμερα σε επιμέρους διαφορετικά στοιχεία. Αντίθετα, η λογική της διαφοράς αναφέρεται στη διάσπαση των σχέσεων ισοδυναμίας και τον καθορισμό των στοιχείων εκείνων που αδυνατούν να ενταχθούν σε ένα σύστημα (Howarth & Stavrakakis, 2000). Η λογική της φαντασίας αναφέρεται στο συμβολισμό μίας πληρότητας απαλλαγμένης από κάθε απειλή. Κάτι τέτοιο φυσικά παραμένει αδύνατο, συνεπώς η λογική της διαφοράς στοχεύει περισσότερο στη συνάρθρωση μέσα από την ανάδειξη της έλλειψης και τον υπαινιγμό της επιθυμητής πληρότητας (Phillips & Jorgensen, 2009).

Κενό σημαίνον

Η ενδεχομενικότητα που χαρακτηρίζει τη συγκρότηση λόγων κάνει συνεχώς το νόημα να ολισθαίνει. Το ζητούμενο κάθε φορά των πολιτικών διεκδικήσεων για ηγεμονία, μεταφράζεται έτσι στην προσπάθεια για περιστολή του πεδίου των δυνατοτήτων και καθήλωση του νοήματος στο πεδίο του κοινωνικού μέσα από την καθιέρωση ενός λόγου (Phillips & Jorgensen, 2009). Η καθήλωση αυτή μπορεί να είναι μόνο μερική, συγκροτώντας σχέσεις ισοδυναμίας και υποκειμενικές θέσεις γύρω από κομβικά σημεία (Howarth & Stavrakakis, 2000). Η κατασκευή της ετερότητας, της απειλής, όπως έχει ήδη ειπωθεί, είναι απαραίτητη για την απόκρυψη της διαρκώς ενδεχόμενης ολίσθησης και την αναπαράσταση της πληρότητας του συστήματος. Εισάγεται εδώ λοιπόν από τον Laclau ορισμένα χρόνια αργότερα η έννοια του κενού σημαίνοντος που έρχεται να παίξει κομβικό ρόλο στην αναπαράσταση της σταθερότητας και της αίσθησης πληρότητας του συστήματος (Laclau, 1996).

Ως κενό σημαίνον αρχικά ορίζεται ένα σημαίνον χωρίς σημαινόμενο, ένα σημαίνον το οποίο δεν ταυτίζεται θετικά με ένα ορισμένο σημαινόμενο. Αντίθετα με την κλασική δομή του σημείου, όπου μία ακουστική εικόνα ή ένα σύμβολο (σημαίνον) ενώνεται με μία έννοια (σημαινόμενο) (Howarth, 2008), το κενό σημαίνον αναφέρεται στη δυνατότητα της αυτόνομης ύπαρξης του πρώτου χωρίς το δεύτερο μέρος. Σε αντίθεση με μία γενική τάση ωστόσο ο όρος να χρησιμοποιείται για να υποδείξει μία έννοια κενή νοήματος, ο Laclau στο κείμενο του με τίτλο “Why do empty signifiers matter to politics?” (Laclau, 1996), στο οποίο βασιζόμαστε παρακάτω, έρχεται να επιλύσει αυτή την αρχικά παράδοξη σχέση σημαίνοντος-σημαινόμενου και να ορίσει ένα πολύ σαφές περιεχόμενο. Το κενό σημαίνον λοιπόν δεν είναι ούτε ένα σημαίνον με πολλαπλά σημαινόμενα ούτε ένα μετέωρο σημαίνον, ένα σημαίνον δηλαδή του οποίου το σημαινόμενο παραμένει ασαφές. Το κενό σημαίνον έρχεται να υπονομεύσει, να ανατρέψει τη δομή του σημείου, αναδεικνύοντας τα όρια της ίδιας της διαδικασίας νοηματοδότησης. Η σημασία της λειτουργίας αυτής είναι ιδιαίτερα κρίσιμη.

Όπως ήδη αναλύσαμε, αναγκαία συνθήκη για κάθε σημαίνουσα πρακτική αποτελεί η ύπαρξη ενός συστήματος νοηματοδότησης. Ταυτόχρονα, για να μπορέσει να συγκροτηθεί ένα σύστημα είναι απαραίτητος ο καθορισμός των ορίων του. Κάτι τέτοιο ωστόσο είναι δεν μπορεί να προκύψει με βάση κάποια εσωτερική ουσία του συστήματος. Προκύπτει λοιπόν η παραδοξότητα που έγκειται στο γεγονός ότι, αυτό που είναι εντέλει απαραίτητο για την παραγωγή νοήματος, τα όρια δηλαδή του συστήματος νοηματοδότησης, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί θετικά. Ο μόνος τρόπος συνεπώς είναι να σημανθούν αρνητικά, ως διακοπή ή κατάρρευση, ως ανατροπή της ίδιας της διαδικασίας νοηματοδότησης. Αυτός είναι και ο ρόλος του κενού σημαίνοντος, η ανάδειξη των ορίων της διαδικασίας νοηματοδότησης μέσα από την ανίχνευση του σημείου πέρα από το οποίο αυτή καταρρέει, το σημείο ρήξης.

Ταυτόχρονα, τα όρια ανάμεσα στο εντός και το εκτός οφείλουν να είναι απόλυτα. Στο βαθμό που κάθε σύστημα αποτελεί ένα σύνολο διαφορών, τα στοιχεία που μένουν εκτός δεν μπορούν να είναι απλώς διαφορετικά. Με τέτοια λογικής διαφοράς θα τα ενέτασσε σε μία ακόμα θέση εντός του συστήματος. Είναι αναγκαίο συνεπώς να διακοπεί η αλληλουχία διαφορών και να κατασκευαστεί μία ριζική ετερότητα αλλά και να αναδειχθεί ένα σημαίνον που θα αναπαραστήσει τη δομική σχέση ισοδυναμίας ανάμεσα σε όλα τα στοιχεία του συστήματος (Methmann, 2010). Τα μέσα βέβαια που διαθέτει κάθε σύστημα είναι τα ίδια του τα στοιχεία. Ένα από αυτά ως εκ τούτου αναλαμβάνει αυτό το ρόλο. Ως στοιχείο εντός του συστήματος αρχικά, αποτελεί εξίσου μία διαφορά. Για να μπορέσει ωστόσο να συμβολίσει την ομοιότητα ανάμεσα στο σύνολο του συστήματος, απαιτείται να αποποιηθεί κάθε διαφοροποιητικό του γνώρισμα. Καθώς ωστόσο η διαφορά είναι αυτή που κατασκευάζει την ταυτότητα του στοιχείου, αυτό που απαιτείται να απομακρυνθεί είναι εν τέλει το ίδιο το περιεχόμενο του στοιχείου. Προκύπτει έτσι ένα κενό σημαίνον, το οποίο κάτω από το βάρος της αλυσίδας ισοδυναμίας που σχηματίζει, χάνει κάθε διαφορικό γνώρισμα, χάνει το σημαϊνόμενο του, ώστε να μπορέσει να ενσαρκώσει την ολότητα του συστήματος και να καθορίσει τα όρια του απέναντι στην απόλυτη ετερότητα του.

Ο ρόλος συνεπώς του κενού σημαίνοντος είναι ιδιαίτερα σημαντικός καθώς εκπληρώνει τη αναγκαία συνθήκη για τη συγκρότηση ενός συστήματος. Η αναπαράσταση αυτού που είναι αδύνατον να αναπαρασταθεί αποκτά δομικό ρόλο και ο μόνος τρόπος είναι η ανάδειξη αυτής της αδυναμίας. Η κατάργηση κάθε διαφοράς μέσα στην ισοδυναμία, η απαλοιφή δηλαδή του σημαϊνόμενου είναι αυτή που γεννά τα κενά σημαίνοντα, στα οποία ο μόνος ρόλος που απομένει είναι η ανάδειξη αυτής της έλλειψης. Και μόνο μέσα από την αναπαράσταση αυτής της έλλειψης, της απουσίας, μπορούν να προσεγγιστούν τα όρια ενός συστήματος.

Καθώς η πλήρης ολοκλήρωση ή το οριστικό κλείσιμο του είναι ανέφικτο, κάθε σύστημα νοηματοδότησης δομείται γύρω από το κενό που γεννά η αδυναμία της επαρκούς αναπαράστασης του, γύρω από το ανέφικτο αντικείμενο που αποτελεί την προϋπόθεση της συστηματικότητας του και προς αυτό το κενό είναι που δείχνουν τα

κενά σημαίνοντα, προς μία καταστατική έλλειψη, στην προσπάθεια επίτευξης μίας ανέφικτης πληρότητας.

Μεταφέροντας τον όρο στο πεδίο της πολιτικής, η χρησιμότητα του φανερώνεται όταν τη θέση των στοιχείων ενός συστήματος αντικαταστήσουν διαφορετικά πολιτικά αιτήματα και διεκδικήσεις. Όπως έχει ήδη ειπωθεί από τη θεωρία για το λόγο, το ζητούμενο στο πεδίο του πολιτικού είναι η εξασφάλιση της ηγεμονίας μέσα από την καθήλωση νοήματος και ταυτοτήτων σε μία μερική σταθερότητα στο κοινωνικό. Διαφορετικές πολιτικές διεκδικήσεις συγκροτούν επιμέρους λόγους που θέτουν όρια, προτάσσουν πολιτικές πρακτικές και κατασκευάζουν θέσεις υποκειμένων. Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης όπου η ηγεμονική πάλη εντείνεται, για να εξασφαλισθεί η ηγεμονία απαιτείται η συνάρθρωση επιμέρους αιτημάτων και αγώνων και η απόδοση νοήματος στα μετέωρα σημαίνοντα με τρόπο συνεκτικό και πειστικό. Σχηματοποιούνται έτσι αλυσίδες ισοδυναμίας ανάμεσα στις επιμέρους διαφορές, στο βαθμό που αναγνωρίζεται όχι η ταυτότητα αλλά η κοινή αντίθεση προς ένα άλλο μέτωπο. Όσο όμως μία αλυσίδα ισοδυναμίας επεκτείνεται τόσο ενισχύεται η ανάγκη σήμανσης των ορίων της. Απαιτείται συνεπώς η διακοπή της αλληλουχίας διαφορών, και στο βαθμό που η διαφορά ισοδυναμεί με το νόημα, απαιτείται ένα στοιχείο χωρίς περιεχόμενο (Methmann, 2010). Τα κενά σημαίνοντα έρχονται να παίξουν αυτόν ακριβώς τον ρόλο, να συμβολίσουν την ενότητα της αλυσίδας αρνητικά, να ορίσουν το εντός και το εκτός του συστήματος. Καθώς όμως τα μέσα αναπαράστασης που είναι διαθέσιμα για κάθε σύστημα δεν είναι άλλα πέρα από τα ίδια του τα στοιχεία, το ρόλο αυτό έρχεται να εκπληρώσει ένα από τα επιμέρους αιτήματα. Ο τρόπος μέσα από τον οποίο ένα αίτημα μετασχηματίζεται σε κενό σημαίνον είναι ακριβώς η απαλοιφή κάθε διαφοροποιητικού του γνωρίσματος. Το κενό σημαίνον πιο συγκεκριμένα αποκτά διττό χαρακτήρα, στο βαθμό που παραμένει εντός της αλυσίδας ισοδυναμίας, ως μία διαφορά ανάμεσα στις υπόλοιπες ενώ συγχρόνως απεκδύεται κάθε διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό ώστε να αναλάβει το ρόλο της ενσάρκωσης της ανέφικτης πληρότητας. Με άλλα λόγια είναι ένα από τα επιμέρους αιτήματα που αναλαμβάνει να αναπαραστήσει το σύνολο των διεκδικήσεων ώστε να συναρθρώσει νέες, κίνηση καθαρά ηγεμονική. Ως εκ τούτου, η κενότητα, η ασάφεια αποτελεί βασικό παράγοντα για την ικανότητα ενός αιτήματος να δημιουργεί συσχετίσεις και να αφομοιώνει διαφορετικά προτάγματα, για την επιτυχή λειτουργία του ως κενό σημαίνον (Howarth & Stavrakakis, 2000). Η στιγμή της μετατροπής είναι ασαφής, θα μπορούσε εντούτοις προσεγγιστικά να προσδιοριστεί στη στιγμή που η συνάφεια με το κενό σημαίνον υπερτερεί της αρχικής κοινής άρνησης που συνένωσε σε πρώτο χρόνο τα επιμέρους αιτήματα (Jeffares, 2007). Το με ποιο τρόπο αναδεικνύεται η διεκδίκηση εκείνη μέσα από μία αλυσίδα ισοδυναμίας η οποία θα αναλάβει αυτό το ρόλο είναι εν μέρει ασαφές και ενδεχομενικό. Η ικανότητα ωστόσο του κάθε όρου κρίνεται από το βαθμό στον οποίο μπορεί να αναπαριστά την ομοιότητα των επιμέρους στοιχείων στο επίπεδο της κοινής τους διαφοράς από τη συγκροτητική για το σύστημα ετερότητα αλλά και από την ικανότητα του να δείχνει προς μία φαντασιακή ολότητα. Επιστρέφουμε έτσι στις λογικές της ομοιότητας, της διαφοράς

και της φαντασίας (της φαντασιακής συγκρότησης της ταυτότητας) που αποτελούν του βασικούς μηχανισμούς για τη λειτουργία των κενών σημαινόντων και μέσα από τις οποίες θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε και την έννοια της ανθεκτικότητας ως τέτοιο.

Η συμβολή της θεωρίας του λόγου στην ανάλυση πολιτικών

Η σημασία της θεωρίας του λόγου στο πλαίσιο της δικής μας ανάλυσης έγκειται κυρίως στην προτεραιότητα που αποδίδεται στο πολιτικό, ως πρωτεύον πεδίο σχηματισμού των λόγων μέσα από τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς. Ανοίγεται έτσι ένας νέος δρόμος ανάλυσης και ερμηνείας των πολιτικών αγώνων ως προσπάθειες απόδοσης νοήματος στα μετέωρα σημαίνοντα, τις έννοιες εκείνες οι οποίες είναι κρίσιμες σε κάθε συγκυρία για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Διαφαίνονται κατά συνέπεια νέοι δρόμοι ανατροπής, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, μέσα ακριβώς από την ανάδειξη της περιστολής του πεδίου των δυνατοτήτων που συνεπάγεται η καθιέρωση κάθε ηγεμονικού εγχειρήματος, τον περιορισμό δηλαδή του τι είναι δυνατόν κανείς να πει, να κάνει, να σκεφτεί ή ακόμα και να φανταστεί ως εναλλακτική. Η απομάκρυνση από την ουσιοκρατία και η έμφαση εντούτοις στην ενδεχομενικότητα που χαρακτηρίζει κάθε συναρθρωτική πρακτική, χαράσσει δρόμους προς την εξάρθρωση του συστήματος. Με πιο πρακτικούς όρους η θεωρία του λόγου έχει συνδεθεί συχνά με μεθόδους νομιμοποίησης πολιτικών, με τρόπους που τις κάνουν να φαντάζουν φυσικές ή αυτονόητες (Van Leeuwen, 2007; Reyes, 2011). Το ζητούμενο είναι και πάλι η ανίχνευση των συνθηκών εκείνων που στηρίζουν τέτοιες διαδικασίες φυσικοποίησης. Ο ρόλος του κενού σημαίνοντος είναι κομβικός στην περιστολή του δυναμικού και άρα την καθιέρωση ενός ηγεμονικού εγχειρήματος και τη νομιμοποίηση των πολιτικών πρακτικών του. Η σημασία του κενού σημαίνοντος στη θεωρία του Laclau και η χρησιμότητα της για την ανάλυση μας, εντοπίζεται ακριβώς στην ανάδειξη της παράδοξης ικανότητας του να απεκδύεται κάθε ιδιαίτερο περιεχόμενο και την ίδια στιγμή, ή καλύτερα ακριβώς με σκοπό να εκπληρώσει ένα πολύ κομβικό ρόλο στο σχηματισμό ηγεμονικών λόγων. Η αναζήτηση συνεπώς των κενών σημαινόντων γύρω από τα οποία συγκροτούνται τα ηγεμονικά εγχειρήματα σε κάθε συγκυρία είναι αναγκαία για την ανατροπή τους.

Κεφάλαιο 2. Η ανθεκτικότητα ως κενό σημαίνον

Στο δεύτερο μέρος αναζητάμε το βαθμό στον οποίο η ανθεκτικότητα μετατρέπεται σε κενό σημαίνον και στο πλαίσιο ποιων λόγων και επιχειρούμε μία θεωρητική επαλήθευση του κεντρικού επιχειρήματος μας. Ακολουθώντας το θεωρητικό πλαίσιο που προσπαθήσαμε να διαμορφώσουμε, επιδιώκουμε αρχικά να ανασυγκροτήσουμε μία γενεαλογία του όρου ώστε να κατανοήσουμε το συγκεκριμένο, επιστημονικό αλλά και ιστορικό, μέσα από το οποίο αναδύεται. Βασιζόμαστε κυρίως στη δουλειά του C.S. Holling και σε ορισμένα από τα κείμενα του, τα οποία αναγνωρίζονται ως θεμελιώδη, μαζί με κείμενα ερευνητών και θεωρητικών από τη Resilience Alliance. Σκοπός είναι η κατανόηση των βασικών εννοιών και η ανίχνευση των κεντρικών λογικών που τα διατρέχουν. Ταυτόχρονα, αναζητάμε τις μεταπηδήσεις της θεωρίας της ανθεκτικότητας εκτός της οικολογίας, στις κοινωνικές επιστήμες, με έμφαση στο χωρικό σχεδιασμό και τη διαμόρφωση πολιτικών. Ο βαθμός ενσωμάτωσης της ανθεκτικότητας σε πολλαπλά επιστημονικά πεδία, σε σχέση κατά βάση με την προετοιμασία και τη διαχείριση κινδύνων, είναι εν μέρει εντυπωσιακός, γεννά όμως ταυτόχρονα προβληματισμούς γύρω από τη χρησιμότητα και το ρόλο της. Μέσα από διαρκείς αναδιατυπώσεις λοιπόν των κομβικών παραδοχών που ανιχνεύουμε στα κεντρικά κείμενα αναφοράς, επιχειρούμε να υποστηρίξουμε ότι η χρησιμότητα του όρου έγκειται ακριβώς στην ικανότητα του να συναρθρώνει επιμέρους αιτήματα σε συνεκτικές αφηγήσεις. Το αναλυτικό σχήμα προκύπτει μέσα από το πρώτο κεφάλαιο. Τα κριτήρια τα οποία συνεπώς επιδιώκουμε να επαληθεύσουμε θεωρητικά είναι αυτά της κενότητας και της ικανότητας συγκρότησης σχέσεων ισοδυναμίας, διαφοράς και φαντασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην τελευταία παράμετρο, στη φαντασιακή ταυτότητα που δομεί το λόγο για την ανθεκτικότητα, καθώς εδώ θεωρούμε εντοπίζεται τόσο η κατεύθυνση προς την οποία στρέφει το χωρικό σχεδιασμό όσο και η κοινή νομιμοποιητική αρχή των πολιτικών που προωθεί.

Γενεαλογία της ανθεκτικότητας

Σε μία προσπάθεια ανάλυσης της έννοιας της ανθεκτικότητας σύμφωνα με τη θεωρία του λόγου, η σκιαγράφηση της γενεαλογίας του όρου αποκτά βαρύνουσα σημασία. Η παρατήρηση του Bourbeau, σχετικά με την αδυναμία κατασκευής μιας γραμμικής πορείας ανάδυσης και μεταλλαγών της ανθεκτικότητας, είναι χρήσιμη σε ορισμένο βαθμό (Bourbeau, 2018). Το ενδιαφέρον μας ωστόσο εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο η ανθεκτικότητα εισέρχεται στις κοινωνικές επιστήμες, με στόχο την ανίχνευση των επιμέρους λόγων στους οποίους συναρθρώνεται και ο βαθμός στον οποίο καταφέρνει να συστήσει ένα κενό σημαίνον. Ο διαχωρισμός του Welsh στις δύο τροχιές του όρου στις κοινωνικές επιστήμες ξεδιαλύνει επιπλέον την πολλαπλότητα που προτείνει ο Bourbeau, διακρίνοντας τους επιστημονικούς κλάδους που ασχολούνται πρωτίστως με το άτομο (κυρίως η ψυχολογία) και αυτούς που ασχολούνται με φυσικά

και κοινωνικά σύνολα (πρωτίστως η οικολογία) (Welsh, 2014). Ακολουθούμε συνεπώς εδώ τη γενεαλογία των Walker και Cooper, η οποία συγχρόνως είναι και η ευρύτερα αποδεκτή (Walker & Cooper, 2011).

Ως πρώτη κομβική στιγμή στην εισαγωγή της ανθεκτικότητας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών αναγνωρίζεται η δουλειά του Holling στο πεδίο της οικολογίας τη δεκαετία του '70 και συγκεκριμένα το κείμενο του με τίτλο «Ανθεκτικότητα και σταθερότητα των οικολογικών συστημάτων» [Resilience and stability of ecological systems] (Holling, 1973). Η συνεισφορά του έγκειται στην απομάκρυνση από τους έως τότε κυρίαρχους τρόπους μελέτης των οικοσυστημάτων με βάση τις διακυμάνσεις γύρω από σημεία ισορροπίας και στην επαναανοηματοδότηση της ανθεκτικότητας ως κεντρικής τους ιδιότητας. Σημειώνεται ότι η ανθεκτικότητα έως τότε ανήκε στο πεδίο της μηχανικής και αφορούσε στην ταχύτητα επιστροφής ενός σώματος στην πρότερη κατάσταση έπειτα από την άσκηση κάποιας εξωτερικής δύναμης. Συγκεκριμένα λοιπόν ο Holling, ασχολείται με τα μοντέλα ανάλυσης της συμπεριφοράς διαφόρων ειδών απέναντι σε αλλαγές στο περιβάλλον τους και τις αντίστοιχες διακυμάνσεις στον πληθυσμό τους. Κρίνει ότι τα μοντέλα ανάλυσης που χρησιμοποιούνται και τα οποία βασίζονται στις φυσικές επιστήμες και την ποσοτική έρευνα δεν επαρκούν. Η αναγωγή της συμπεριφοράς μη γραμμικών συστημάτων σε μαθηματικά μοντέλα, αν και χρήσιμη είναι ανεπαρκής καθώς αδυνατεί να συμπεριλάβει την πληθώρα των εξωτερικών παραμέτρων, την τυχαιότητα και την ετερογένεια του περιβάλλοντος. Επιπλέον, η χρησιμότητα τέτοιων μοντέλων περιορίζεται στις φάσεις όπου το σύστημα βρίσκεται κοντά στα σημεία ισορροπίας. Με βάση αυτά, η ιδιότητα στην οποία δίνεται έμφαση είναι η σταθερότητα του πληθυσμού ενός είδους, αντιστρόφως ανάλογη του εύρους της διακύμανσης του. Εμποτίζοντας σταδιακά την παραπάνω γραμμή σκέψης με «*ρεαλισμό*» (:13), εντοπίζοντας τις προβληματικές και αστοχίες της και αντλώντας από τη θεωρία των πολύπλοκων συστημάτων, ο Holling έρχεται να προτείνει μια διαφορετική ιδιότητα, την ανθεκτικότητα. Μέσα από την ανθεκτικότητα ουσιαστικά μετατοπίζει το βάρος από το εύρος των διακυμάνσεων γύρω από τα σημεία ισορροπίας στα οριακά σημεία του συστήματος. Το ζητούμενο δεν είναι η σταθερότητα αλλά η επιβίωση, η επίτευξη της οποίας μπορεί να προϋποθέτει ριζικές μεταβολές. Ορίζει έτσι λοιπόν τη σταθερότητα ως την *«ικανότητα ενός συστήματος να επιστρέφει σε κατάσταση ισορροπίας έπειτα από μία παροδική αναταραχή. Όσο πιο γρήγορα επιστρέφει, και με τη μικρότερη διακύμανση, τόσο πιο σταθερό είναι»* (:14). Αντίθετα *«η ανθεκτικότητα καθορίζει την αντοχή των δεσμών εντός ενός συστήματος και είναι το μέτρο της ικανότητας του συστήματος να απορροφά αλλαγές στην κατάσταση του, το περιβάλλον του και τις εξωτερικές παραμέτρους και να ανταπεξέρχεται σε αυτές»* (:14). Συνεχίζοντας, ο Holling έρχεται να ορίσει τις δύο ιδιότητες όχι απλώς ως διαφορετικές αλλά ως ανταγωνιστικές. Η ανθεκτικότητα ενός συστήματος εξαρτάται από το μέγεθος των αλλαγών στις οποίες έχει καταφέρει να ανταπεξέλθει. Η μεταβλητότητα και η ευελιξία αυξάνουν την ανθεκτικότητα. Αντίθετα όσο πιο σταθερές είναι οι συνθήκες τόσο πιο εύθραυστο θα είναι ένα σύστημα και τόσο πιο έκθετο στην κατάρρευση ακόμα και

μέσα από μία τυχαία μικρή παρέμβαση. Επιπλέον, ο βαθμός πολυπλοκότητας και διαφορετικότητας ως προς τα είδη που συγκροτούν το σύστημα και τις μεταξύ τους σχέσεις αυξάνει αντίστοιχα και την ανθεκτικότητα του. Σύμφωνα με το επιχείρημα του Holling, στη διαδικασία της εξέλιξης δεν υπερτερούν τα συστήματα που καταφέρνουν να διατηρούνται σε μία κατάσταση ισορροπίας αλλά εκείνα που αναπτύσσουν κάθε φορά μηχανισμούς επιβίωσης, καθώς οι παράμετροι που επηρεάζουν ένα σύστημα είναι αμέτρητοι και απρόβλεπτοι. Την αδυναμία επαρκούς γνώσης και προσδιορισμού των παραμέτρων ή ανάποδα την άγνοια είναι που πρέπει να αποδεχτούμε, μέσα από την κατεύθυνση στην οποία δείχνει η ανθεκτικότητα και στην οποία *«δεν απαιτείται μία ιδιαίτερη ικανότητα να προβλέψουμε το μέλλον αλλά η ποιοτική ικανότητα να αναπτύσσουμε συστήματα που να μπορούν να απορροφούν και να οικειοποιούνται τα μελλοντικά γεγονότα με οποιαδήποτε αναπάντεχη μορφή και αν αυτά έρθουν» (:21).*

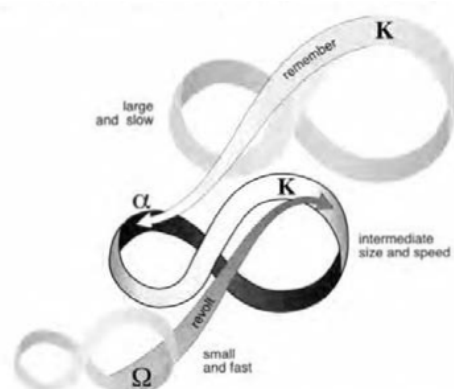
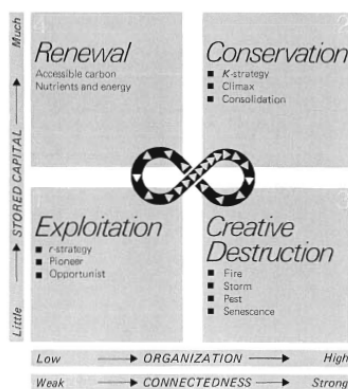
Το κείμενο αυτό φυσικά αναφέρεται στο πλαίσιο της οικολογίας, αποτέλεσε εντούτοις τη βάση για τη μεταφορά της ανθεκτικότητας στις κοινωνικές επιστήμες. Έχει σημασία συνεπώς να σταθούμε για λίγο στις έννοιες και τους ορισμούς και τον τρόπο με τον οποίο αυτές αρθρώνονται για να σχηματίσουν το επιχείρημα. Ο βασικός κορμός του συγκροτείται γύρω από ορισμένα δίπολα: *μοντέλα ανάλυσης-πραγματικότητα, γραμμικά-μη γραμμικά συστήματα, σταθερότητα-ανθεκτικότητα, ευθραυστότητα-μεταβλητότητα/ευελιξία, ομοιογένεια-ετερογένεια/πολυπλοκότητα, ισορροπία-επιβίωση, πρόβλεψη-ανεπαρκής γνώση.* Η θέση του Holling είναι ξεκάθαρη, το πραγματικό βρίσκεται πιο κοντά στο δεύτερο σκέλος κάθε δίπολου (όσο χρήσιμη και αν είναι η μελέτη με βάση τις αφαιρέσεις των πρώτων όρων). Ταυτόχρονα, η επιμονή στην προσπάθεια πρόβλεψης μέσα από αφαιρετικά μοντέλα αναγωγής και η έμφαση στην σταθερότητα μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα καταστροφική μπροστά ακόμα και στην πιο μικρή μεταβολή, στο βαθμό που μειώνει την ανθεκτικότητα των συστημάτων. Εμπεριέχονται συνεπώς στο λόγο του Holling ήδη ορισμένες κομβικές παραδοχές για την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας, το απρόβλεπτο των εξωτερικών απειλών και την αδυναμία απόκτησης επαρκούς γνώσης καθώς και ορισμένες ιεραρχήσεις ανάμεσα στις ιδιότητες εκείνες που κάνουν τα συστήματα να επιβιώνουν, οι οποίες διαπερνούν σε μεγάλο βαθμό τις μετέπειτα μεταπηδήσεις της ανθεκτικότητας σε άλλα επιστημονικά πεδία και λόγους.

Προσαρμοστικός Κύκλος και Παναρχία

Σε επόμενα κείμενα του ο Holling σταδιακά επεκτείνει τη θεωρία του για τη λειτουργία των οικοσυστημάτων και επιχειρεί να διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της. Στηριζόμενος πάντα στην αφετηρία του από τη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων και βασιζόμενος κυρίως σε έρευνες από το πεδίο της οικολογίας, προτείνει το 1986 το μοντέλο του «προσαρμοστικού κύκλου» (Holling, 1986). Ο προσαρμοστικός κύκλος αποτελεί ουσιαστικά ένα ερμηνευτικό σχήμα για τις εναλλασσόμενες καταστάσεις

από τις οποίες διέρχεται κάθε σύστημα στον κύκλο ζωής του. Τέσσερις διαδοχικές φάσεις ολοκληρώνουν τον κύκλο, αυτές της εκμετάλλευσης, της διατήρησης, της απελευθέρωσης ή δημιουργικής καταστροφής και της αναδιοργάνωσης ή ανανέωσης και οι οποίες επαναλαμβάνονται με καθορισμένη σειρά. Η χρονική διάρκεια που το σύστημα παραμένει σε κάθε μία από αυτές διαφέρει, η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη υλοποιείται με αργό ρυθμό ενώ οι υπόλοιπες μεταβάσεις πολύ γρήγορα. Οι ιδιότητες του συστήματος μεταβάλλονται παράλληλα. Συγκεκριμένα, ο Holling αναφέρεται στη συνδεσιμότητα των επιμέρους στοιχείων και την ικανότητα του να ελέγχει τους μετασχηματισμούς του, το όριο των πιθανών αλλαγών και την ανθεκτικότητα του απέναντι σε εξωτερικές αναταραχές ή πιέσεις. Η εναλλαγή των φάσεων εντός του προσαρμοστικού κύκλου και συνεπώς οι μεταβολές στις παραπάνω ιδιότητες του αποτελούν σύμφωνα με τη θεωρία του Holling δομικό εργαλείο για την κατανόηση κάθε πολύπλοκου προσαρμοστικού συστήματος.

Η δεύτερη κεντρική έννοια που προτείνουν οι Holling και Gunderson είναι αυτή της παναρχίας (Gunderson & Holling, 2002). Κάθε πολύπλοκο προσαρμοστικό σύστημα λειτουργεί σε πολλαπλές χωρικές και χρονικές κλίμακες, όπως αντίστοιχα και οι εξωτερικές παράμετροι που επηρεάζουν τη λειτουργία του. Τα επιμέρους στοιχεία που το συγκροτούν μπορούν να βρισκονται σε διαφορετικές φάσεις του προσαρμοστικού τους κύκλου. Ταυτόχρονα, μεταβολές εντός ή εκτός του συστήματος μπορούν να γεννούν αντιδράσεις σε πολύ διαφορετικές κλίμακες. Η έννοια της παναρχίας εισάγεται ως αντίθετη της ιεραρχίας, πρωτίστως στην κατανόηση των χωρικών κλιμάκων από το τοπικό στο παγκόσμιο καθώς και στη γραμμική θεώρηση της διαδοχής των περιόδων του προσαρμοστικού κύκλου. Η παναρχία αναφέρεται ακριβώς στην πολύπλοκη επίθεση χώρου και χρόνου, στις ένθετες και σύνθετες ιεραρχίες που αποτελούν κάθε σύστημα. Κάθε σύστημα, ως δυναμικός συσχετισμός ένθετων προσαρμοστικών κύκλων, λειτουργεί ταυτόχρονα σε πολλαπλές κλίμακες χώρου, χρόνου και κοινωνικής οργάνωσης, μπορεί να βρίσκεται σε πολλαπλά στάδια του κύκλου ή να ακολουθεί ταυτόχρονα πολλαπλές τροχιές που αλληλεπιδρούν και αλληλοδιαπλέκονται με τρόπο καθοριστικό αλλά και ριζικά πολυσύνθετο.

Προσαρμοστικός Κύκλος (Holling, 1986) και Παναρχία: ένθετοι προσαρμοστικοί κύκλοι (Gunderson & Holling, 2002)

Μεταπήδηση στις κοινωνικές επιστήμες

Ο προσαρμοστικός κύκλος και η παναρχία αποτελούν δύο κομβικές έννοιες-εργαλεία για την θεωρία του Holling αλλά και τον τρόπο που αυτή μεταφέρεται στις κοινωνικές επιστήμες (Davoudi et al., 2012). Στην κατεύθυνση αυτή η συνεισφορά του ερευνητικού οργανισμού Resilience Alliance, που ιδρύεται το 1999 από τον Holling μαζί με άλλους ερευνητές, και του περιοδικού, Ecology and Society, είναι κεντρική (Welsh, 2014). Το σημείο όπου εστιάζεται το έργο του οργανισμού όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του είναι «η ανθεκτικότητα των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων ως βάση για τη βιώσιμη ανάπτυξη»¹. Επιχειρώντας να προβληματοποιήσουν πεδία οργάνωσης της ανθρώπινης δραστηριότητας ως πολύπλοκα προσαρμοστικά συστήματα, δοκιμάζονται τα όρια της μεταφοράς της έννοιας της ανθεκτικότητας έξω από το στενό πλαίσιο της οικολογίας. Στόχος είναι η διαμόρφωση ενός διεπιστημονικού θεωρητικού πλαισίου, που θα καταφέρνει να προσεγγίσει με μεγαλύτερη ασφάλεια και ακρίβεια τη φύση των αλλαγών σε προσαρμοστικά συστήματα, μέσα από την παράλληλη έρευνα σε οικολογικά, οικονομικά και θεσμικά συστήματα.

Άλλο ένα σημείο αναφοράς είναι το κείμενο που δημοσιεύει ο Neil Adger το 2000 και επιχειρεί να ανιχνεύσει πιθανές παραλληλίες ανάμεσα στην οικολογική και την κοινωνική ανθεκτικότητα, την οποία ορίζει ως την «ικανότητα ομάδων ή κοινοτήτων να αντιμετωπίζουν εξωτερικές πιέσεις και αναταραχές ως αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών αλλαγών» (Adger, 2000). Το ζητούμενο αρχικά εδώ είναι να βρεθεί ο βαθμός εξάρτησης ανάμεσα σε οικολογικά και κοινωνικά συστήματα και ο ρόλος των θεσμών, της οικονομίας και της διαχείρισης των φυσικών πόρων είναι κομβικός.

Τόσο ο Holling όσο και ο Adger αναγνωρίζουν τη δυσκολία μίας ευθείας μεταφοράς της έννοιας της ανθεκτικότητας από το πεδίο της οικολογίας και των φυσικών επιστημών σε αυτό των κοινωνικών (Adger, 2000; Gunderson & Holling, 2002). Διατηρούν ωστόσο την πεποίθηση πως μπορεί να διαμορφωθεί μία συνεκτική θεωρητική βάση και ένα σύνολο αναλυτικών εργαλείων που θα συνεισφέρουν στη βαθύτερη κατανόηση της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει την πραγματικότητα, με στόχο την καλύτερη διαχείριση και οργάνωση των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων. Έχει συνεπώς νόημα να σταθούμε και πάλι σε ορισμένες από τις δομικές παραδοχές που εμπερικλείονται στα πρώτα στάδια ανάπτυξης και οικειοποίησης του όρου, αντλώντας από τα δύο κείμενα, του Adger και των Gunderson & Holling (Adger, 2000; Gunderson & Holling, 2002).

Συνδεδετικό κρίκο στη μετάβαση αυτή αποτελεί η έννοια της βιωσιμότητας, η οποία συσχετίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα με τη διατήρηση του περιβάλλοντος. Η ανθεκτικότητα συναρθρώνεται έτσι σε νέους λόγους ως η κομβική ιδιότητα, μέσα από την οποία θα επιτευχθεί καλύτερη κατανόηση της αλληλεξάρτησης οικολογικών και

1. <https://www.resalliance.org/>

κοινωνικών συστημάτων και θα αναδειχθούν βιώσιμοι τρόποι συνέχισης της ανάπτυξης. Ο προσαρμοστικός κύκλος και η παναρχία συμβάλουν καταλυτικά στην επίλυση των εγγενών αντιθέσεων που όπως ήδη διαφαίνεται χαρακτηρίζουν τα έως τότε μοντέλα ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τα εργαλεία που προτείνει ο Holling επιδιώκεται ο συμβιβασμός ανάμεσα στη διατήρηση ενός σταθερού ρυθμού μεγέθυνσης καθώς και του απαραίτητου πειραματισμού και εξέλιξης. Μεγάλες περίοδοι σταθερότητας και ταχύτατες φάσεις μετασχηματισμών μπορούν να συνυπάρχουν σε αλληλοδιαδοχή και αλληλοδιαπλοκή. Οι πρώτες χαρακτηρίζονται από μεγάλη συνδεσιμότητα και χαμηλή ανθεκτικότητα και ως εκ τούτου ευνοούν τη συσσώρευση και τη μεγέθυνση παρότι το σύστημα παραμένει έκθετο ακόμα και σε μικρές μεταβολές. Αντίθετα στις φάσεις μετασχηματισμού, οι διακυμάνσεις είναι πολύ μεγαλύτερες, το ίδιο όμως και η ανθεκτικότητα που επιτρέπει μεγαλύτερο εύρος πειραματισμών.

Καθώς ωστόσο οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις αναφέρονται πλέον σε κοινωνικά συστήματα, ο λόγος γύρω από την ανθεκτικότητα δημιουργεί νέες συσχετίσεις. Ανασχηματίζοντας το λόγο των δύο προηγούμενων κειμένων, επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τις ισοδυναμίες ανάμεσα σε βασικές έννοιες και τη γραμμή σκέψης που αναπτύσσεται. Το αντικείμενο μελέτης είναι τώρα *κοινότητες ή κοινωνίες*, οι οποίες μέσα από την *οικονομική τους δομή* και τους *θεσμούς* τους διαμορφώνουν *πολιτικές* που καθορίζουν την *αλληλεξάρτηση* τους από το *περιβάλλον* τους και τις δυνατότητες αξιοποίησης των *φυσικών τους πόρων* και του *ανθρώπινου ή κοινωνικού τους κεφαλαίου*. Οι *μηχανισμοί της αγοράς* και τα *ιδιοκτησιακά καθεστώτα* είναι ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ο στόχος είναι η διατήρηση της *συνοχής* απέναντι σε ένα τεράστιο βαθμό *πολυπλοκότητας* που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη *πραγματικότητα*, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της *παγκοσμιοποίησης* και της ραγδαίας ανατροπής στην ιεράρχηση των *χωρικών και χρονικών κλιμάκων*. Η *πρόβλεψη* και ο υπολογισμός κάθε πιθανού *μελλοντικού ρίσκου ή αναπάντεχου συμβάντος* είναι αδύνατη, στόχο αποτελεί η παραμονή εντός των *κρίσιμων ορίων*, η *μη κατάρρευση του συστήματος*. Στις περιόδους *σταθερότητας* ευνοείται η *συσσώρευση* και η *οικονομική μεγέθυνση*, προκύπτει εντούτοις βαθμιαία μία *δυσκαμψία* λόγω της μεγάλης *συνδεσιμότητας* και του *εσωτερικού ελέγχου*. Χρόνιες *πιέσεις* όπως *κοινωνικές ανισότητες, μεταναστεύσεις, εγκληματικότητα ή περιβαλλοντική υποβάθμιση* μπορούν να μειώσουν την *αντοχή* σε *αιφνίδιες αλλαγές*. Αυτές μπορεί να αναφέρονται σε *φυσικές καταστροφές, ασθένειες, κοινωνικές αναταραχές και εν γένει εξωτερικά σοκ*. Για την *αντοχή* στις *κρίσεις* είναι *απαραίτητες ιδιότητες* όπως *πολλαπλότητα, διαφορετικότητα, προσαρμοστικότητα, μεταβλητότητα, ευελιξία*. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά *αναπτύσσονται* μέσα από τις *φάσεις μεγάλων διακυμάνσεων και μετασχηματισμών*. Στις περιόδους αυτές είναι που ευνοείται η *εξέλιξη* μέσα από το *δημιουργικό πειραματισμό, την επιχειρηματικότητα, τον ανταγωνισμό, την καινοτομία και την πρωτοπορία*. Το *ρίσκο* είναι σαφώς μεγαλύτερο, η *έμφαση* εντούτοις μετατοπίζεται από την *προβλεψιμότητα* μίας σταθερής *αποδοτικότητας* στη *διαρκή εξέλιξη* χωρίς να προκαλούνται *μη αναστρέψιμες μεταβολές*.

Μέσα από την παραπάνω ανασυγκρότηση του σχήματος μέσα από το οποίο η ανθεκτικότητα μεταφέρεται στις κοινωνικές επιστήμες, επιχειρείται να αναδειχθούν οι λογικές που το διατρέχουν και που γεννούν τις συνάψεις ή τις ισοδυναμίες ανάμεσα σε όρους προερχόμενους από διαφορετικά υπόβαθρα, ώστε να σχηματιστεί ένας συνεκτικός λόγος. Ο βαθμός στον οποίο ενσωματώνεται η ανθεκτικότητα και η θεωρία του Holling σε διάφορα επιστημονικά πεδία αλλά και στη διαμόρφωση πολιτικών έκτοτε είναι εντυπωσιακός και εν μέρει συμβάλει πράγματι στη διεύρυνση της θεωρίας και του πεδίου εφαρμογής της.

Ενσωματώσεις τις ανθεκτικότητας σε κοινωνικά πεδία

Στο λόγο για την προστασία του περιβάλλοντος και τη διεθνή ανάπτυξη, όπως ήδη ειπώθηκε, η ανθεκτικότητα εισέρχεται μέσα από τη βιωσιμότητα. Η βιωσιμότητα εμφανίζεται στο λόγο των διεθνών οργανισμών τη δεκαετία του '70 στη διάσκεψη του ΟΗΕ στη Στοκχόλμη για το «Ανθρώπινο Περιβάλλον» ως κριτική στο μοντέλο της οικονομικής μεγέθυνσης. Καθιερώνεται ωστόσο μία δεκαετία αργότερα με τη σύσταση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών το 1983 και την έκθεση Brundtland «Το κοινό μας μέλλον» το 1987 (Reid, 2018). Η έμφαση που δόθηκε μεταπολεμικά στην οικονομική μεγέθυνση μέσα από την εκβιομηχάνιση και τα μεγάλα κρατικά έργα εγείρει ανησυχίες για την εξάντληση των φυσικών πόρων και την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος. Οι αναπτυξιακές πολιτικές υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να συμπεριλάβουν όχι μόνο οικονομικούς αλλά και κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες για την προστασία όχι μόνο του ανθρώπου αλλά και των υπόλοιπων συστημάτων στα οποία βασίζεται η ύπαρξη του. Η συνάψεις με το λόγο της ανθεκτικότητας σε ένα πρώτο επίπεδο στόχευσης είναι έκδηλες. Στα τέλη της δεκαετίας του '90 και στις αρχές του 2000 έχει ήδη συσταθεί η Resilience Alliance και έχει διευρυνθεί σημαντικά ο κύκλος των ερευνητών και ερευνητριών που ασχολούνται με τη θεωρία της κοινωνικής ανθεκτικότητας. Έτσι, στη Σύνοδο κορυφής για το περιβάλλον στο Γιοχάνεσμπουργκ το 2002 διαμορφώνεται και κατατίθεται από το Συμβουλευτικό Συμβούλιο της Σουηδικής Κυβέρνησης για το Περιβάλλον ένα επιστημονικό κείμενο με τίτλο «Ανθεκτικότητα και Βιώσιμη Ανάπτυξη. Αναπτύσσοντας ικανότητα προσαρμογής σε ένα κόσμο μετασχηματισμών» (Folke et al., 2002), το οποίο συμβάλει ιδιαίτερα στην οικειοποίηση της έννοιας της ανθεκτικότητας και στο οποίο συνοπτικά αναφερόμαστε παρακάτω. Η βιωσιμότητα έχει ενταχθεί πλήρως στο λεξιλόγιο των διεθνών οργανισμών και ο στόχος του κειμένου είναι η ανάδειξη της ανθεκτικότητας σε κομβικό παράγοντα για την επίτευξη των στόχων της βιωσιμότητας. Καθότι και το πλαίσιο απεύθυνσης διαφέρει, οι επιμέρους προβληματισμοί για την καταλληλότητα του όρου στο κοινωνικό αποσιωπώνται και αντικαθίστανται από λιτές δηλώσεις γύρω από τη φύση της πραγματικότητας, την αλληλεξάρτηση κοινωνίας και περιβάλλοντος, το στόχο της βιώσιμης ανάπτυξης, το ρόλο της οικονομίας και των θεσμών αλλά και τη συμβολή της ανθεκτικότητας. Το θεωρητικό υπόβαθρο της θεωρίας της κοινωνικο-οικολογικής

ανθεκτικότητας εμφανίζεται ιδιαίτερα συμπαγές, οι βασικές της παραδοχές ως κοινή γνώση. Ο ερμηνευτικός και αναλυτικός της χαρακτήρας μεταφράζεται ταχύτατα σε κανονιστικό πλαίσιο και το τελευταίο κεφάλαιο του κειμένου αφιερώνεται στην ανάδειξη βασικών κατευθύνσεων για τη διαμόρφωση θεσμών και μηχανισμών διαχείρισης, ικανών να μαθαίνουν διαρκώς και να προσαρμόζονται στις αλλαγές. Έκτοτε, η ανθεκτικότητα καθιερώνεται στο λόγο της διεθνούς ανάπτυξης, οι αναφορές στον όρο στα κείμενα των διεθνών οργανισμών πληθαίνουν εκθετικά (Schmidt, 2015) και το πεδίο εφαρμογής της διαφεύγει του στενού πλαισίου για την προστασία του περιβάλλοντος.

Παράλληλα, η ανθεκτικότητα εισάγεται στο πεδίο της ασφάλειας. Τόσο η ίδια η έννοια, όσο και η ανάπτυξη έχουν δομικές συνάψεις με την ιδέα της ασφάλειας, πάνω στις οποίες στηρίζεται η μεταφορά αυτή (Hettne, 2010; Sørensen, 2010). Τις ιδιαίτερες επιπτώσεις της θα τις αναλύσουμε παρακάτω, έχει σημασία ωστόσο να αναφερθεί ότι, έπειτα από την 11η Σεπτεμβρίου η ανθεκτικότητα κατακλύζει σταδιακά επίσημα κείμενα και λόγους περί εθνικής ασφάλειας και πολέμου κατά της τρομοκρατίας (Coaffee & Rogers, 2008; Whitham, 2013). Η συνέπειες της οικειοποίησης του όρου είναι ιδιαίτερα εκτεταμένες και η σχέση ανάμεσα στους όρους «ασφάλεια» και «ανθεκτικότητα» γεννά ευρύ διάλογο (Reid, 2012a; Sørensen & Söderbaum, 2012; Neocleous, 2013). Ταυτόχρονα ωστόσο συντελείται μία μετατόπιση στον τρόπο που κατανοείται η έννοια του εχθρού προς την κατεύθυνση μίας διάχυτης απειλής (Duffield & Waddell, 2006) αλλά και του τρόπου που γίνεται αντιληπτό το αστικό πεδίο ως πεδίο πολεμικών αντιπαραθέσεων, τόσο από τους παράγοντες διαμόρφωσης πολιτικής όσο και από τα στρατιωτικά επιτελεία. Ιδιαίτερα στο πεδίο της αντιεξέγερσης η ανθεκτικότητα φαίνεται να συγκλίνει αρκετά με μοντέλα προβληματοποίησης του αστικού και συστηματοποίησης της πολυπλοκότητας του (Filippidis, 2018).

Τέλος, όπως είναι ήδη εμφανές η έννοια της ανθεκτικότητας έχει σαφέστατη χωρική διάσταση, στην έμφαση της στην αλληλεπίδραση ανθρώπινου και φυσικού περιβάλλοντος, στην κατανόηση της διάρθρωσης των χωρικών κλιμάκων, στην έμφαση στην οικονομία και στο συγκεκριμένο μοντέλο που προτείνει για το σύμπλεγμα ασφάλειας-ανάπτυξης (Sørensen & Söderbaum, 2012). Αποικεί ως εκ τούτου πολύ γρήγορα τόσο στο πεδίο της γεωγραφίας όσο και σε αυτό του αστικού σχεδιασμού. Κομβικό σημείο συγκεκριμένα για τη μεταφορά στον αστικό σχεδιασμό αποτελεί η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών Habitat III στο Κίτο το 2016 και η υιοθέτηση της Νέας Αστικής Ατζέντας, η οποία ενσωματώνει την ανθεκτικότητα ως κομβικό εργαλείο. Συγχρόνως βέβαια η μεταφορά του όρου γεννά μεγάλη αντιπαράθεση καθώς μετατρέπεται από ερμηνευτικό εργαλείο σε κανονιστική αρχή (Pike, Dawley, & Tomaney, 2010; Davoudi et al., 2012; Vale, 2014; Fainstein, 2015; Pizzo, 2015; Meerow & Newell, 2019). Παράλληλα έχουν υπάρξει και αρκετές εφαρμοσμένες προσπάθειες μετάφρασης της αστικής ανθεκτικότητας σε αστικές πολιτικές και αστικό σχεδιασμό. Πιο χαρακτηριστικά είναι ίσως τα παραδείγματα της Νέας Ορλεάνης έπειτα από τον τυφώνα Κατρίνα και το πρόγραμμα του ιδρύματος Rockefeller για τις 100 Ανθεκτικές

πόλεις ενώ έντονες είναι και οι κριτικές που έχουν ασκηθεί και στις δύο περιπτώσεις (Slater, 2014; Αρνητικές Επιστήμες & Αρχείο 71, 2015; Χαλαστάνης, 2018)

Ασάφεια ή κενότητα

Η οικειοποίηση της ανθεκτικότητας σε τόσο διαφορετικά πεδία διευρύνει πράγματι το θεωρητικό υπόβαθρο αλλά και τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα. Ανακύπτουν όμως και ορισμένες προβληματικές, ιδιαίτερα ως προς το σαφή ορισμό της. Καθώς μεταπηδά από τη μηχανική στην οικολογία, διαθλασμένη μέσα από τη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων και από εκεί στις κοινωνικές επιστήμες και στη διαμόρφωση πολιτικής σε πολλαπλά επίπεδα και κλίμακες, το περιεχόμενο της αρχίζει να θολώνει. Τα όρια ανάμεσα στις αρχικές διακρίσεις του Holling στη μηχανική και την οικολογική εκδοχή και οι μετέπειτα μεταλλαγές της κοινωνικής, κοινωνικο-οικολογικής ή εξελικτικής ανθεκτικότητας, συχνά γίνονται ασαφή στις πολυάριθμες οικειοποιήσεις του όρου (Davoudi et al., 2012). Το αν υπάρχει μία ή πολλαπλές πιθανές καταστάσεις ισορροπίας, αν ο στόχος είναι η επιστροφή στο αρχικό στάδιο ή η μεταπήδηση σε ένα νέο καθώς και το πως αυτό επιτυγχάνεται κάθε φορά μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το πλαίσιο (Pizzo, 2015). Επιμέρους όροι όπως ισορροπία, προσαρμογή, επιστροφή, ανάκαμψη, μεταβολή, ευελιξία επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες καθώς αντίστοιχα ακαθόριστα φαίνεται να είναι τα όρια του πεδίου εφαρμογής. Ως αποτέλεσμα, πληθώρα κειμένων ξεκινούν με την αναγνώριση της ανάγκης επαναπροσδιορισμού του όρου και των ορίων του και ανάπτυξης ενός καθορισμένου και κοινού λεξιλογίου, ως μόνο τρόπο να διαφυλαχθεί η ερμηνευτική και αναλυτική χρησιμότητα του (Pike et al., 2010; Meerow & Newell, 2019).

Η ασάφεια του περιεχομένου της έννοιας της ανθεκτικότητας με τους όρους της θεωρίας του λόγου μεταφράζεται σε κενότητα. Αποικώντας τόσο διαφορετικά συγκείμενα, συνάπτονται πολυάριθμες σχέσεις ισοδυναμίας υπό το βάρος των οποίων καταρρέει ο όποιος διαφορικός χαρακτήρας του όρου. Η αρχική προσπάθεια συγκρότησης ενός σαφούς και συνεκτικού λόγου στο πλαίσιο της οικολογίας αντιστρέφεται όσο οι αλυσίδες ισοδυναμίας επεκτείνονται, στο βαθμό που η ανθεκτικότητα φτάνει συχνά να χαρακτηρίζεται ως κενή νοήματος ή ως έννοια-σλόγκαν [buzzword]. Η κενότητα, το άδειασμα από κάθε γνώρισμα διαφοράς, αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό του κενού σημαίνοντος. Το κενό σημαίνον εντούτοις στη θεωρία του Laclau, δεν αποτελεί απλώς μία κενή έννοια, έναν όρο χωρίς περιεχόμενο. Αντίθετα, η λειτουργία που επιτελεί εντός του λόγου είναι πολύ πιο κομβική. Δεν αρκεί συνεπώς η κενότητα για να υποστηρίξουμε το επιχείρημα μας, θα πρέπει να αναζητήσουμε τους μηχανισμούς ισοδυναμίας, διαφοράς και φαντασίας μέσα από τους οποίους η ανθεκτικότητα καταφέρνει να αναπαραστήσει μία φαντασιακή ολότητα.

Λογικές ισοδυναμίες και διαφορές

Ξεκινώντας από τους μηχανισμούς ισοδυναμίας, θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε ότι η θεωρία γύρω από την ανθεκτικότητα, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις της διατηρεί ορισμένες δομικές οντολογικές παραδοχές που ορίζουν αφενός ένα κοινό τρόπο κατανόησης και αναπαράστασης των προβλημάτων και των κρίσεων και αφετέρου μία κοινή κατεύθυνση στις προτεινόμενες λύσεις με βάση ένα κοινό λεξιλόγιο.

Αρχική πρόθεση του Holling αποτελεί η ανασκευή των μεθόδων ανάλυσης που χρησιμοποιούνται έως τότε στην οικολογία, καθώς αυτά κρίνονται ανεπαρκή (Holling, 1973). Η ανεπάρκεια τους έγκειται στη μερικότητα τους και την αδυναμία τους να συλλάβουν την πραγματικότητα μέσα από απλουστευτικά μοντέλα και αναγωγές. Ο τρόπος με τον οποίο ο Holling κατασκευάζει τη θεωρία του συνίσταται, όπως λέει, στο σταδιακό εμπότισμό των μοντέλων αυτών με «ρεαλισμό» (Holling, 1973, 13). Στην κατεύθυνση αυτή αντλεί από τη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων η οποία αναπτύσσεται παράλληλα σε άλλους κλάδους την ίδια περίοδο. Παρά τη συγκυριακότητα ωστόσο, η επιλογή αυτή ενέχει μία συγκεκριμένη οπτική για το «πραγματικό». Πολυπλοκότητα και προσαρμοστικότητα ανάγονται σε καταστατικά γνωρίσματα της πραγματικότητας. Ιδιαίτερα η προσαρμοστικότητα αντικατοπτρίζει την επιρροή από τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών και τους νόμους της φυσικής επιλογής. Τα είδη μετασχηματίζονται διαρκώς σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον τους, μέσα από αλληπάλληλους πειραματισμούς κατά τους οποίους το μόνο κριτήριο επιτυχίας ή αποτυχίας εξαντλείται στην επιβίωση ή όχι του είδους (Holling, 1973, 18). Επιπλέον, από τη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων προκύπτει και η μονάδα ανάλυσης που χρησιμοποιεί ο Holling. Κάθε πεδίο μελέτης προβληματοποιείται ως εκ τούτου ως μη γραμμικό/ανοιχτό/πολύπλοκο προσαρμοστικό σύστημα, σύμβαση η οποία συνεπάγεται δομικές παραδοχές για τη δομή και τη λειτουργία του. Συγκροτείται έτσι ένα γενικό πλαίσιο και ένα εργαλείο ανάλυσης που συνιστούν τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται ο λόγος γύρω από την ανθεκτικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο και καθώς ο στόχος μεταφέρεται από τη σταθερότητα ή την αποδοτικότητα στην επιβίωση απέναντι σε εξωγενή σοκ, η ανθεκτικότητα ανάγεται στην ιδιότητα-κλειδί για την επιβίωση των συστημάτων και την περιγραφή της λειτουργίας τους εστιάζοντας στις μεγάλες διακυμάνσεις. Ο ενδογενής χαρακτήρας της ανθεκτικότητας ως ιδιότητα που όλα τα συστήματα κατέχουν και η οποία «μαθαίνεται» και «ενισχύεται» είναι άλλη μία δομική οντολογική παραδοχή (Welsh, 2014). Οι μεγάλες διακυμάνσεις εντάσσονται μέσα από τον προσαρμοστικό κύκλο, ένα σχήμα που αποδίδει νόημα στις μεταλλαγές εντός του συστήματος, μέσα από τη διαδοχή τεσσάρων φάσεων. Τέλος, η παναρχία έρχεται να συμβιβάσει την ιδέα της κίνησης που εμπεριέχεται στην εξέλιξη με το κλειστό σχήμα του προσαρμοστικού κύκλου (Davoudi et al., 2012).

Δομείται έτσι ένα σύστημα λόγου, το οποίο διατυπώνει σαφείς αντιλήψεις για τη φύση του πραγματικού, το οποίο κατανοεί ως αλληλεπίδραση συστημάτων, η ανάπτυξη, η επιβίωση και η εξέλιξη των οποίων ερμηνεύεται μέσα από καθορισμένες παραδοχές για

τις ιδιότητες και τον τρόπο λειτουργίας τους.

Η κατασκευή του λόγου προϋποθέτει την απόδοση νέων ορισμών στις έννοιες που χρησιμοποιούνται και στη δημιουργία νέων σχέσεων ισοδυναμίας ανάμεσα τους. Το πραγματικό ταυτίζεται με το πολύπλοκο, το αναπάντεχο, το απρόβλεπτο (Walker & Cooper, 2011; Welsh, 2014). Η εξέλιξη γίνεται ισοδύναμη της προσαρμογής και της επιβίωσης. Η ανθεκτικότητα ταυτίζεται με την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα και είναι αυτή που επιτρέπει τον δημιουργικό πειραματισμό. Το ρίσκο φυσικά είναι μεγαλύτερο και συνήθως αδύνατο να υπολογισθεί (Mavelli, 2019). Η κρίση ωστόσο αντιστοιχεί απλώς στο στάδιο της απελευθέρωσης του προσαρμοστικού κύκλου, η θέση του οποίου πριν το στάδιο της αναδιοργάνωσης, νοηματοδοτεί την κρίση ως ταυτόχρονο πεδίο καταστροφής και ευκαιρίας.

Η χρησιμότητα του παραπάνω συστήματος λόγου στο πεδίο της οικολογίας είναι εκτός του αντικειμένου αυτής της εργασίας. Η χρήση του ωστόσο στις κοινωνικές επιστήμες γεννά προβληματισμούς. Η πρώτη παρατήρηση αφορά στην κύρια παραδοχή σχετικά με την πολυπλοκότητα του πραγματικού. Είναι ακριβώς η υπόσχεση σύλληψης της πραγματικότητας που κάνει την ανθεκτικότητα τόσο ελκυστική (Welsh, 2014) και ταυτόχρονα ικανή να συμπεριλάβει κάθε φαινόμενο. Επιπλέον, ο ασαφής ορισμός των ορίων και η προβληματοποίηση κάθε πεδίου μελέτης ως πολύπλοκο προσαρμοστικό σύστημα, κάνει την εφαρμογή τους ως μονάδα ανάλυσης να παρουσιάζεται ως κατάλληλη σε κάθε περίπτωση (Pizzo, 2015). Συνεχίζοντας, αν καθετί μπορεί να γίνει κατανοητό ως πολύπλοκο προσαρμοστικό σύστημα, τότε κάθε φαινόμενο μπορεί να αντιστοιχηθεί σε κάποια από τις φάσεις του προσαρμοστικού κύκλου. Σχηματοποιείται συνεπώς μία δομή που φαντάζει κατάλληλη να αναπαραστήσει κάθε πρόβλημα. Μία τέτοια επιλογή εντούτοις, όπως επιχειρήσαμε να αναδείξουμε, δεν είναι ουδέτερη, συνεπάγεται ένα ολόκληρο πλαίσιο λόγου μέσα από το οποίο αποδίδεται σημασία σε κομβικές έννοιες. Στο βαθμό που η ανθεκτικότητα συνεπώς αναφέρεται στη διαχείριση και την προετοιμασία απέναντι σε κρίσεις, η επιλογή ενός πλαισίου ανάλυσης συνακόλουθα επιφέρει και ένα σύστημα νοηματοδότησης της ίδιας της κρίσης και χαράσσει τον ορίζοντα των δυνατών λύσεων.

Κάνοντας μία μικρή παρέκβαση είναι αναγκαίο να σταθούμε για λίγο στη σημασία του τελευταίου σημείου. Η νοηματοδότηση των κρίσεων και η συνάρθρωση τους με ηγεμονικές πρακτικές διαθέτει ένα μεγάλο σώμα θεωρίας. Ο τρόπος ερμηνείας τους κατέχει κεντρικό ρόλο στην ανάλυση τους και την ανάδειξη των προοπτικών που διανοίγονται. Ιδιαίτερα συνηθισμένα είναι η οπτική που αντιλαμβάνεται την κρίση ως ρήξη ή διακοπή και ως στιγμή μετάβασης σε μία νέα συνθήκη. Η στιγμή της μετάβασης χαρακτηρίζεται από μία συνθήκη μετεωρισμού ανάμεσα στο παλιό και το νέο (Bauman, 2012). Παρόλα αυτά, η εκδοχή της ρήξης υποδηλώνει μία γραμμικότητα που αδυνατεί να συλλάβει την πολλαπλότητα που συνήθως χαρακτηρίζει μία κρίση (Clarke, 2010). Αντίθετα, αναπτύσσεται μία διαφορετική εκδοχή, η οποία ερμηνεύει τις κρίσεις ως συγκυρίες και συμπυκνώσεις πολλαπλών διαπλεκόμενων διαδικασιών (Massey & Hall,

2010). Μία τέτοια προσέγγιση απομακρύνεται από μονοδιάστατες ερμηνείες και ανιχνεύει τις αλληλεπικαλυπτόμενες επιμέρους κρίσεις που συγκροτούν κάθε φορά την κρίσιμη συγκυρία (Clarke, 2010). Στον βαθμό που η διαχείριση των κρίσεων σχετίζεται άρρηκτα με τη διαχείριση του φόβου και επιστρατεύεται για την επιβολή πολιτικών (Shirlow & Pain, 2003), η νοηματοδότηση της συχνά στο πλαίσιο ηγεμονικών λόγων συμπυκνώνεται σε μεμονωμένες αναπαραστάσεις που συμπυκνώνουν την ετερότητα (Clarke, 2008; Κουτρολίκου, 2015). Η ανάδειξη συνεπώς της πολυπλοκότητας των κρίσεων στοχεύει ακριβώς στην απομάκρυνση τόσο από τις ηγεμονικές νοηματοδοτήσεις όσο και από την μονοσήμαντη ερμηνεία ως απλό σφάλμα του ηγεμονικού, και ανιχνεύει την παράλληλη ανάδυση τάσεων και κινήσεων εντός και πέραν αυτού καθώς και των τρόπων αφομοίωσης τους (Clarke, 2010). Τέλος, σημαντική είναι η διάκριση του Jessop ανάμεσα σε κρίσεις εντός του ή κρίση του συστήματος (Jessop, 2012). Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται σε προβλήματα που προκύπτουν εντός της δομής και επιλύονται από τους μηχανισμούς διαχείρισης με εσωτερικές προσαρμογές. Η δεύτερη ωστόσο περίπτωση αφορά στις κρίσεις του ίδιου του πυρήνα του συστήματος, τις στιγμές όπου αυτό παύει να είναι αποτελεσματικό. Σε αυτή τη συνθήκη οι προοπτικές που ανοίγονται είναι πολύ μεγαλύτερες, καθώς φανερώνεται η ανεπάρκεια των καθιερωμένων στο κοινωνικό ηγεμονικών λόγων και κανονικοτήτων (Clarke, 2010). Ως εκ τούτου, το πως προκύπτει μία κρίση, σε ποιο επίπεδο και ποια κλίμακα, μέσα από ποιες διαδικασίες και με ποια μορφή, είναι βασικά ερωτήματα για τον προσδιορισμό του πεδίου των δυνατοτήτων που διανοίγονται.

Η ανθεκτικότητα μέσα από τη φυσικοποίηση των κρίσεων ως αναπόσπαστο κομμάτι του κύκλου της ζωής κάθε συστήματος προσπερνά όλα τα παραπάνω ερωτήματα. Καθώς αποκλείει κάθε επίπεδο ανάλυσης και αναζήτησης των αιτιών (Pizzo, 2015) οι προτάσεις της επικαθορίζονται από την ανάδειξη των κρίσεων σε πεδία ευκαιριών παράλληλα με την επανανοηματοδότηση της έννοιας της ανάπτυξης. Η τελευταία πλέον δεν αντιστοιχεί σε μία γραμμική πορεία συσσώρευσης, περιλαμβάνει απαραίτητα τα στάδια του πειραματισμού αλλά και της δημιουργικής καταστροφής. Παράλληλα, στο κοινωνικό, αναγνωρίζεται μία προτεραιότητα στις οικονομικές και τις θεσμικές δομές. Οι λόγοι συνεπώς γύρω από την ανθεκτικότητα περιλαμβάνουν σταθερά έννοιες όπως ευελιξία, μεταβλητότητα, προσαρμοστικότητα, εκμάθηση, καινοτομία, πρωτοπορία, επιχειρηματικότητα, ανταγωνιστικότητα, ρίσκο, έξυπνο, βιώσιμο, πράσινο. Είτε αναφέρεται στον αστικό σχεδιασμό, στην αναδιοργάνωση μίας επιχείρησης, σε αναπτυξιακά προγράμματα διεθνών οργανισμών, σε δομές διακυβέρνησης ή στην εθνική ασφάλεια, η βασική λογική θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: ο στόχος είναι η διαμόρφωση μικρών ευέλικτων δομών και μηχανισμών, ικανών να αναλαμβάνουν ρίσκα και να προσαρμόζονται στα απρόοπτα αποτελέσματα, σε μία διαδικασία διαρκούς εκπαίδευσης και εξέλιξης.

Στον αντίποδα, σχέσεις διαφοράς αναπτύσσονται με όλα εκείνα τα στοιχεία που αναλογούν στο αντίθετο της ανθεκτικότητας, την ευαλωτότητα (Adger, 2000). Η

ευαλωτότητα ενός συστήματος, αντλώντας και πάλι εδώ από τα κείμενα του Holling και της Resilience Alliance (Holling, 1973; Folke et al., 2002; Gunderson & Holling, 2002), φαίνεται να προκύπτει μέσα από την ομοιομορφία τόσο του εξωτερικού περιβάλλοντος και τη σταθερότητα των συνθηκών, νοούμενη εδώ περισσότερο ως στασιμότητα, όσο και των εσωτερικών δομών και λειτουργιών. Η ανάπτυξη ενός συστήματος προϋποθέτει εν μέρει ένα σταθερό πλαίσιο, σταδιακά ωστόσο η ενίσχυση του εσωτερικού ελέγχου οδηγεί στη δυσκαμψία. Επιπλέον, η έλλειψη ποικίλων ερεθισμάτων και προκλήσεων καταλήγει συχνά σε υπερβολική εξειδίκευση και ισχυρές σχέσεις εξάρτησης. Αυξάνεται έτσι η ευθραυστότητα του συστήματος και πληθαίνουν οι πιθανότητες κατάρρευσης απέναντι και στην πιο μικρή και απομακρυσμένη μεταβολή. Η μετάφραση εννοιών όπως εσωτερικός/υπερβολικός έλεγχος, δυσκαμψία/ακαμψία, εξειδίκευση ή εξάρτηση επιτρέπουν σαφώς μεγάλο εύρος ερμηνειών όταν αναφέρονται σε διαδικασίες σχεδιασμού χώρου και πολιτικών.

Το πιο κρίσιμο παρόλα αυτά στοιχείο το οποίο μένει εκτός προκύπτει πάλι μέσα από το δομικό πυρήνα γύρω από τον οποίο συνυφαίνεται ο λόγος της ανθεκτικότητας και έγκειται πρωτίστως στην δυνατότητα πρόβλεψης και προστασίας από τις μελλοντικές απειλές. Το σημείο αυτό μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό μέσα από την κριτική που έχει ασκηθεί στην ανθεκτικότητα από το πεδίο των διεθνών σχέσεων σχετικά με τη μεταστροφή που συνεπάγεται για το σύμπλεγμα ασφάλειας-ανάπτυξης (και τη μετατόπιση προς αυτό της ανθεκτικότητας-βιωσιμότητας) (Reid, 2012a; Sørensen & Söderbaum, 2012). Η σχέση ανάμεσα τους δεν παραμένει σταθερή διαχρονικά, όπως εξάλλου ούτε το περιεχόμενο του κάθε όρου μεμονωμένα (Hettne, 2010). Διατηρείται εντούτοις σταθερή στη φιλελεύθερη σκέψη η αλληλοδιαπλοκή των δύο και η σχέση αμοιβαίας εξάρτησης και νομιμοποίησης. Παρότι το περιεχόμενο που του αποδίδεται διαρκώς διευρύνεται (Stern & Öjendal, 2010), το σύμπλεγμα ασφάλειας-ανάπτυξης κατείχε πάντα βαρύνουσα χωρική και γεωπολιτική σημασία, υποδείκνυε κατευθύνσεις για τον κρατικό και διεθνή σχεδιασμό, μέσα από τις ιδέες της «υποχρέωσης», της «ανάγκης» ή της «αποστολής» και πρωτίστως, λειτουργούσε νομιμοποιητικά στη βάση της υπόσχεσης εξάλειψης τόσο των απειλών και κινδύνων όσο και των κοινωνικών προβλημάτων και ανισοτήτων (Gros, 2019).

Η οντολογία της απρόβλεπτης ενδεχομενικότητας και καταστροφικότητας του κόσμου, πάνω στην οποία εδράζεται ο λόγος της ανθεκτικότητας, προκαλεί ως εκ τούτου μία ριζική μετατόπιση από τη φιλελεύθερη θεώρηση της ασφάλειας (Duffield, 2015) ως βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη και κεντρική μέριμνα του κράτους. Η αδυναμία επαρκούς γνώσης και κατανόησης του πραγματικού αποκλείει, αφήνει εκτός συστήματος λόγου ως αδύνατη, την πιθανότητα πρόβλεψης των μελλοντικών κινδύνων. Αντίστοιχα, η φυσικοποίηση των κρίσεων και η ανάδειξη τους σε απαραίτητο στάδιο για την ανάπτυξη κάθε συστήματος, μέσω του προσαρμοστικού κύκλου, ορίζει κάθε προσπάθεια για ασφάλεια, νοούμενη ως έλλειψη απειλών, όχι απλώς καταδικασμένη σε αποτυχία αλλά και εξίσου καταστροφική (Reid, 2018). Συνεπώς, δύο κομβικά

στοιχεία που είναι αδύνατον να ενταχθούν στο δομικό σχήμα είναι η έννοιες της προβλεψιμότητας και της προστασίας. Και τα δύο εντούτοις κατέχουν καταστατικό ρόλο στις διαδικασίες σχεδιασμού, οι οποίες οφείλουν εξίσου να μετασχηματιστούν στο βαθμό που οικειοποιούνται το λόγο για την ανθεκτικότητα.

Η φαντασιακή πληρότητα του λόγου της ανθεκτικότητας

Το τρίτο σκέλος συνεπώς της μεθοδολογίας μας αποκτά διπτή σημασία. Η ψηλάφηση της κατεύθυνσης προς την οποία δείχνει η ανθεκτικότητα, είναι αφενός απαραίτητη για την εξέταση και υποστήριξη τους επιχειρήματος μας, καθώς εδώ ενυπάρχει η κοινή ηθική-λογική που νομιμοποιεί το λόγο της ανθεκτικότητας. Η ανίχνευση αφετέρου της φαντασιακής πληρότητας στην προοπτική της οποίας καταφέρνει να συνενώνει πολλαπλά διαφορετικά αιτήματα, είναι ενδεικτική εξίσου της κατεύθυνσης προς την οποία στρέφει το χωρικό σχεδιασμό.

Η πρώτη παρατήρηση έγκειται στον εν μέρει ιδιόμορφο χαρακτήρα του φαντασιακού της ανθεκτικότητας. Καθώς το βασικό πρόταγμα του λόγου της αφορά στη διατήρηση ενός συνεκτικού και λειτουργικού πυρήνα, η φαντασιακή ταυτότητα προς την οποία στρέφεται παραμένει σε μεγάλο βαθμό στο παρόν. Σαφέστατα, περιλαμβάνει απαραίτητες μεταβολές, στόχο των οποίων εντούτοις δεν αποτελεί μία ριζική μετατόπιση ή ανατροπή, αλλά η βελτιστοποίηση περιφερειακών σχέσεων και λειτουργιών ώστε να εξασφαλίζεται η επιβίωση του δομικού πυρήνα του συστήματος. Η υπόσχεση της ανθεκτικότητας ως εκ τούτου, δεν αναφέρεται σε ένα ριζικά διαφορετικό μέλλον αλλά μάλλον σε μία ιδανική εκδοχή του παρόντος. Η παράμετρος αυτή όπως θα υποστηρίξουμε λίγο παρακάτω γεννά ιδιαίτερους τρόπους συσχέτισης με το μέλλον και το πεδίο του δυνητικού. Πρώτα όμως είναι αναγκαίο να προσεγγίσουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της φαντασιακής ταυτότητας που συγκρατεί το λόγο γύρω από την ανθεκτικότητα.

Επιστρέφοντας στη θεωρία του Laclau, ο βαθμός στον οποίο η ανθεκτικότητα συνιστά ένα κενό σημαίνον, όπως ήδη αναλύσαμε, εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο καταφέρνει να υποδείξει μία συνεκτική αφήγηση, ικανή να συνενώσει πολλαπλά διαφορετικά αιτήματα. Είναι εντούτοις απαραίτητο να κατανοήσουμε πως μία τέτοια αφήγηση υφάινεται εξίσου μέσα από προϋπάρχοντα συστήματα λόγου και όχι ως έκφραση μίας καθαρής ιδέας ή επιθυμίας. Τόσο η θεωρία του Holling όσο και οι μετέπειτα μεταλλαγές της, αντλούν από και αλληλεπιδρούν με διαφορετικά συγκεκριμένα. Η κατασκευή της φαντασιακής ολότητας, δεν προκύπτει εν κενώ, παρά μέσα από την ηγεμονική κίνηση επανανοηματοδότησης, αναδιάρθρωσης και συνάρθρωσης ρευστών σημαίνοντων από ήδη διαθέσιμα πλαίσια λόγου.

Μία πρώτη κίνηση είναι ο συνδυασμός στοιχείων και οπτικών από την οικολογία και τη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων, όπως ήδη αναλύσαμε. Με

βαθιά επιρροή από τη θεωρία της εξέλιξης, ο στόχος που διατυπώνεται αρχικά είναι η ανάπτυξη συστημάτων ικανών να αυτό-οργανώνονται απέναντι σε εξωτερικές μεταβολές, όχι για να διατηρηθούν σε μία κατάσταση σταθερότητας (αρχικά πληθυσμού ή αποδοτικότητας), αλλά για να διασώσουν τις πυρηνικές λειτουργίες εκείνες που θα τους επιτρέψουν να επιβιώσουν. Για να κατανοήσουμε ωστόσο το νόημα που αποδίδεται στα στοιχεία της αυτό-οργάνωσης, του πυρήνα που πρέπει να διασωθεί και της επιβίωσης στο κοινωνικό, είναι και πάλι απαραίτητη η στροφή στο σύμπλεγμα ασφάλειας-ανάπτυξης. Η σύνδεση με τη βιωσιμότητα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της ανθεκτικότητας, η οποία συγχρόνως οφείλει να γίνει κατανοητή ως επανανοηματοδότηση της έννοιας της ασφάλειας (Neocleous, 2013; Reid & Evans, 2014).

Επιχειρώντας λοιπόν να ανασυγκροτήσουμε το πλαίσιο μέσα από το οποίο δομείται η φαντασιακή ολότητα που αποτελεί τον πυρήνα του λόγου της ανθεκτικότητας, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ορισμένες παραλληλίες. Η δεκαετία του '70, κατά την οποία ο Holling προτείνει τη θεωρία του για την οικολογική ανθεκτικότητα, σημαδεύεται από τις πετρελαϊκές κρίσεις, το πραξικόπημα στη Χιλή, την αλλαγή της νομισματικής πολιτικής της Κεντρικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ, τη φιλελευθεροποίηση της Κίνας, την εκλογή της Thatcher στη Βρετανία και του Reagan στις ΗΠΑ, γεγονότα που σηματοδοτούν την εκδίπλωση του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος. Την ίδια περίοδο, ανάμεσα στις πολλαπλές κριτικές που διατυπώνονται προς τα μεταπολεμικά μοντέλα ανάπτυξης, εμφανίζεται και η ιδέα της βιωσιμότητας (διάσκεψη του ΟΗΕ στη Στοκχόλμη για το «ανθρώπινο περιβάλλον»). Η αρχική κριτική αφορά στη γραμμική θεώρηση της ανάπτυξης που επικεντρώνεται στην οικονομική μεγέθυνση και αδυνατεί να συμπεριλάβει περιβαλλοντικές και κοινωνικές παραμέτρους. Καθιερώνεται παρόλα αυτά μία δεκαετία αργότερα με τη σύσταση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών το 1983 και την έκθεση Brundtland «Το κοινό μας μέλλον» το 1987 (Reid, 2018). Η δεκαετία του '80 είναι συγχρόνως περίοδος επέκτασης του νεοφιλελευθερισμού μέσω της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον και των προγραμμάτων δομικής προσαρμογής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Τέλος, η δεκαετία του '90, κατά την οποία επιχειρείται η διατύπωση της ιδέας της κοινωνικο-οικολογικής εκδοχής της ανθεκτικότητας, σημαδεύεται από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Η αλλαγή του γεωπολιτικού σκηνικού έπειτα από την εξάλειψη του «κομμουνιστικού κινδύνου» πυροδοτεί σημαντικές μεταλλαγές στο σύμπλεγμα ασφάλειας-ανάπτυξης (Sörensen, 2010). Η διάχυση του εχθρού γεννά μία νέα μορφή «βιοασφάλειας», χαρακτηριστική εκδοχή της οποίας αποτελεί η ιδέα της ανθρώπινης ασφάλειας, αντικείμενο αναφοράς της οποίας γίνεται η ίδια η ζωή και ο ζωτικός πυρήνας του ατόμου (Gros, 2019). Αντίστοιχα, μετατοπίζονται και τα αναπτυξιακά προγράμματα προς την αντιμετώπιση πλέον «ανθρωπιστικών κρίσεων» (Duffield, 2010). Η μεταστροφή αυτή καλλιεργεί ένα εύφορο πεδίο για την ανάδειξη των συγκλίσεων ανάμεσα στη βιωσιμότητα και το νεοφιλελευθερισμό και τη στρατηγική ενσωμάτωση της πρώτης στο δεύτερο.

Η ανθεκτικότητα συνεπώς μεταπηδά στο κοινωνικό μέσα από μία νεοφιλελεύθερη εκδοχή της βιωσιμότητας και σε μία περίοδο όπου το νεοφιλελεύθερο εγχείρημα έχει ήδη επικρατήσει. Κομβικό σημείο σύγκλισης βιωσιμότητας και νεοφιλελεύθερης οικονομίας συνιστά η υπόσχεση κοινής κατανόησης και προστασίας, όχι μόνο των ανθρώπινων αλλά και των φυσικών και βιολογικών συστημάτων από τα οποία τα πρώτα εξαρτώνται. Η έννοια της «βιοπολιτικής» θεμελιώνεται ακριβώς στις «συσχετίσεις οικονομίας, ευημερίας, ελευθερίας, ασφάλειας και της ζωής της βιόσφαιρας στα νεοφιλελεύθερα καθεστώτα πρακτικών και αναπαραστάσεων» (Reid, 2012a, 68–69). Η ίδια η «ζωή», στην πιο πυρηνική της μορφή, γίνεται το κοινό αντικείμενο αναφοράς (Reid & Evans, 2014; Reid, 2018). Η ανθεκτικότητα, ως ιδιότητα της φύσης αλλά και των ατόμων, ως ιδιότητα της ζωής, αποκτά κομβική θέση στους σχετικούς λόγους, στο βαθμό που διασφαλίζει την επιβίωση, μετατοπίζοντας το βάρος την ίδια στιγμή από την ασφάλεια.

Η ηγεμονία συγχρόνως του νεοφιλελευθερισμού θα πρέπει εξίσου να γίνει κατανοητή ως ηγεμονική συνάρθρωση λόγου. Δεν στηρίζεται τόσο στα υλικά αποτελέσματα των πολιτικών του αλλά στη διείδυση «στον τρόπο σκέψης σε τέτοιο βαθμό που έχει ενσωματωθεί στον κοινό νου με τον οποίο πολλοί από εμάς ερμηνεύουν, βιώνουν και κατανοούν τον κόσμο» (Harvey, 2007, 25). Η ικανότητα του νεοφιλελευθερισμού να διεισδύει σε κάθε πτυχή του κοινωνικού ταυτίζεται με την ικανότητα του να επικαθορίζει επιμέρους λόγους. Η ευρύτατη διάδοση της ανθεκτικότητας συνεπώς θα πρέπει να ερμηνευθεί στη συνάφεια της δομικής της αφήγησης ή της φαντασιακής της πληρότητας, της ανέφικτης αυτής ταυτότητας γύρω από την οποία καταφέρνει να συναρθρώσει διαφορετικά αιτήματα και λόγους, με την ηγεμονική νεοφιλελεύθερη αφήγηση. Ή ανάποδα, σε ένα συγκεκριμένο βαθιά νεοφιλελεύθερο, η κοινή λογική που στηρίζει και νομιμοποιεί την καταλληλότητα της ανθεκτικότητας, ως εργαλείο ανάλυσης και σχεδιασμού, σε τόσο διαφορετικά πλαίσια λόγου, οφείλει σε ένα βαθμό να είναι επίσης νεοφιλελεύθερη. Όπως επισημαίνουν και οι Peck και Theodore αναφορικά με τον τρόπο διάδοσης πολιτικών, «μοντέλα που επιβεβαιώνουν και επεκτείνουν το κυρίαρχο παράδειγμα, και τα οποία κατοχυρώνουν ισχυρά συμφέροντα, είναι πιο πιθανό να μεταφέρονται με την αύρα της ηγεμονικής συμβατότητας» (Peck & Theodore, 2010, 170)

Αρκετοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως η ανθεκτικότητα δεν είναι εγγενώς νεοφιλελεύθερη (Schmidt, 2015) ή έχουν επιχειρήσει να την ριζοσπαστικοποιήσουν (Davoudi et al., 2012), παρά την αφομοίωση της. Η κοινή γενεαλογία που παρόλα αυτά ανασυγκροτούν οι Walker και Cooper (2011), ανάμεσα στην εξέλιξη της δουλειάς του Holling και του Hayek κάνει κάθε τέτοια προσπάθεια να φαντάζει αδύνατη. Η κοινή πορεία αναφέρεται τόσο στην εξέλιξη, όσο και στην προσπάθεια και των δύο να επεκτείνουν την θεωρία τους και να διαμορφώσουν «μία ευρεία διεπιστημονική φιλοσοφία ικανή να ενοποιήσει φύση και κοινωνία κάτω από ένα μοναδικό πλήρες εννοιολογικό πλαίσιο», μέσω της Resilience Alliance και της Mont Pelerin Society αντίστοιχα (στο ίδιο, :149). Ο Holling ξεκινάει από την οικολογία και μεταφέρει τις

παρατηρήσεις του στο κοινωνικό. Αντίστοιχα, ο Hayek εκκινώντας από την οικονομική θεωρία, συγκροτεί επίσης μία «οντολογία της φύσης» (στο ίδιο, :150) στην οποία βασίζει τις μεταπηδήσεις σε άλλα πεδία. Η νομιμοποίηση της θεωρίας μέσα από τις αναφορές στη φύση είναι κοινό γνώρισμα. Δομική επίσης είναι η κοινή προσφυγή στη θεωρία των πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων και η ανάγνωση της κοινωνίας σε αναλογία με φυσικά συστήματα. Το κομβικότερο ωστόσο σημείο σύγκλισης έγκειται στην οντολογική παραδοχή της πολυπλοκότητας και την επιστημολογία της ανεπαρκούς γνώσης και ικανότητας για πρόβλεψη. Ως συνέπεια, κοινή είναι η καταστροφικότητα που αποδίδεται σε κάθε προσπάθεια παρέμβασης ή προφύλαξης. Οι μεγάλες διακυμάνσεις για τις οποίες κάνει λόγο ο Holling σε σχέση με τα οικοσυστήματα, αντιστοιχίζονται στη διακύμανση των τιμών, που συγκροτούν την αγορά ως ένα αποκεντρωμένο και πολυσύνθετο μηχανισμό. Οι προσπάθειες συνεπώς προστασίας και διατήρησης της σταθερότητας μπορούν να ιδωθούν ως ανάλογες με τις κρατικές επεμβάσεις και τον κεντρικό σχεδιασμό, η αποστροφή προς τα οποία δικαιολογείται και στους δύο λόγους μέσα από την καταστροφικότητα που αποδίδεται στον «υπερβολικό έλεγχο». Δουλεύοντας και οι δύο γύρω από ζητήματα διαχείρισης οριακών σημείων και κρίσεων, αναγνωρίζουν ως μοναδική μέθοδο επιβίωσης την αποδοχή της πραγματικότητας και την “τυφλή εμπιστοσύνη” στις λογικές της αγοράς ή της ζωής εν γένει (Mavelli, 2019), παράλληλα με την ανάπτυξη της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας. Γίνεται έτσι φανερό πως η ικανότητα των συστημάτων να αυτό-οργανώνονται σύμφωνα με την ανθεκτικότητα ώστε να επιβιώνουν, ταιριάζει πλήρως με τη λογική της ικανότητας αυτορρύθμισης της αγοράς, βασική προϋπόθεση για κάθε ελευθερία και κεντρικό πρόταγμα του νεοφιλελευθερισμού. Ο πυρήνας συνεπώς, ο οποίος οφείλει να διασωθεί, το στοιχείο εκείνο στο οποίο αναφέρεται η επιβίωση, δεν είναι άλλος από το νεοφιλελεύθερο μοντέλο οικονομικής οργάνωσης και διακυβέρνησης.

Στην κατεύθυνση αυτή, πολλοί ερευνητές και πολλές ερευνήτριες ασκούν κριτική στη βιοπολιτική διάσταση της ανθεκτικότητας, με αναφορά σαφώς στο Foucault (Reid, 2012a; Joseph, 2013; Reid & Evans, 2014; Bracke, 2016; Mavelli, 2019). Ο στόχος συνήθως δεν είναι απλώς η ανάδειξη του νεοφιλελεύθερου πυρήνα της έννοιας αλλά και της συμβολής της στις πρακτικές διακυβέρνησης. Κεντρικό αντικείμενο αποτελούν οι υποκειμενικότητες που η θεωρία της ανθεκτικότητας προκρίνει. Ως σύστημα λόγου που συναρθρώνεται με το ηγεμονικό νεοφιλελεύθερο πρόταγμα, η ανθεκτικότητα οφείλει να συγκροτεί θέσεις υποκειμένων και σημεία ταύτισης. Η κατασκευή του ανθεκτικού υποκειμένου προωθείται λοιπόν ως διαδικασία εκπαίδευσης και εκμάθησης (Neocleous, 2013). Οι πληθώρα των βιβλίων αυτοβοήθειας και αυτοβελτίωσης που έχουν υιοθετήσει τον όρο τα τελευταία χρόνια (Reid, 2012b; Neocleous, 2013), μαζί με τις πολυάριθμες αναφορές στο φόβο, το άγχος, την αγωνία και κυρίως στο τραύμα (Neocleous, 2012; Reid, 2019), είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των πολλαπλών τρόπων με τους οποίους ο λόγος της ανθεκτικότητας αφομοιώνεται και μετατοπίζει την έμφαση προς τα κάτω, προς το ατομικό (Cooper, 2015). Ως ιδιότητα που ήδη όλοι και όλες κατέχουμε το ζητούμενο είναι η ανθεκτικότητα να ενισχυθεί ή να βελτιωθεί. Το μέτρο είναι η

αντοχή απέναντι στις κρίσεις. Κατά κανόνα η εξασφάλιση της ηγεμονίας εμπεριέχει την κατασκευή της ετερότητας ως απειλή που νομιμοποιεί την άσκηση της εξουσίας. Η ανθεκτικότητα εντούτοις διαχέει και ενσωματώνει τον κίνδυνο σε ένα απρόβλεπτο και αναπόφευκτα καταστροφικό μέλλον. Το ανθεκτικό υποκείμενο γίνεται υποκείμενο της εξουσίας χωρίς ωστόσο καμία εγγύηση προστασίας. Το ανθεκτικό υποκείμενο δεν είναι ασφαλές, έχει απωλέσει κάθε επιδίωξη για ασφάλεια (Reid, 2012b, 2012a). Αντίθετα, καλείται να αποδεχτεί το αναπόφευκτο αλλά και αναγκαίο της κρίσης και να αναλάβει την ευθύνη της επιβίωσης του. Η ανάπτυξη του περνάει μέσα από τον κίνδυνο και τα μόνα μέσα είναι η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα. Η κρίση γεννά ευκαιρίες και τότε απαιτείται να είναι παραγωγικό και δημιουργικό, να σκέφτεται επιχειρηματικά, να ανταπεξέρχεται στον ανταγωνισμό, να παίρνει σωστές αποφάσεις αλλά και να αναλαμβάνει ρίσκα αυτόνομα. Με άλλα λόγια το ανθεκτικό υποκείμενο είναι ένα αποπολιτικοποιημένο υποκείμενο (Reid, 2012b, 2012a) συντονισμένο με τις διακυμάνσεις της νεοφιλελεύθερης οικονομίας (Bracke, 2016), το οποίο θα υπομένει τις κρίσεις (Samaddar, 2015) χωρίς να αντιστέκεται στη λογική και τους μηχανισμούς που τις γεννούν (Neocleous, 2013).

Παράλληλα, όπως ήδη αναλύσαμε, κομβική ηγεμονική πρακτική αποτελεί η περιστολή του πεδίου του δυνητικού και ο καθορισμός του τι μπορεί κανείς και καμία να πει, να κάνει αλλά και να σκεφτεί και να φανταστεί. Η φαντασία στο πλαίσιο της ανθεκτικότητας έχει διττό χαρακτήρα. Αφενός είναι απαραίτητη στο βαθμό που στρέφεται στην προσπάθεια ανίχνευσης και προετοιμασίας για κάθε ενδεχόμενο κίνδυνο (Reid, 2019). Η πρόβλεψη είναι ανέφικτη, η ικανότητα φαντασίας ωστόσο είναι απαραίτητη καθώς οι απειλές μπορεί να είναι πλέον τόσο σύνθετες και αναπάντεχες. Από την άλλη μεριά ωστόσο, στο βαθμό που ως στόχος τίθεται η επιβίωση, η διατήρηση ενός λειτουργικού πυρήνα, αποκλείεται κάθε δυνατότητα φαντασίας εναλλακτικών. Καθώς οι κρίσεις του συστήματος φυσικοποιούνται και εντάσσονται στο λόγο του, η φαντασιακή πληρότητα που συναρθρώνει τα επιμέρους στοιχεία συνίσταται απλώς σε μία ιδανική εκδοχή του παρόντος, του υφιστάμενου. Στο σύμπλεγμα συνεπώς ανθεκτικότητας-νεοφιλελευθερισμού, το ανέφικτο αντικείμενο που αποτελεί το κέντρο του συστήματος αποτελεί μία ιδανική εκδοχή ενός τέλει αυτορρυθμιζόμενου νεοφιλελευθερισμού. Παρά τις αποτυχίες του και τις κοινωνικές επιπτώσεις που αυτές επιφέρουν, ο νεοφιλελευθερισμός καταφέρνει να επανεφευρίσκει τον εαυτό του (Brenner & Theodore, 2005; Peck, Theodore, & Brenner, 2009). Κομβικό ρόλο στη διαδικασία αυτή αναλαμβάνει η ανθεκτικότητα, μέσα από την ενίσχυση της φαντασιακής πληρότητας και τον περιορισμό της φαντασίας εντός του κυρίαρχου πλαισίου (Neocleous, 2013; Reid, 2019), μέσα από τον αποκλεισμό κάθε εναλλακτικής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου.

Η ανθεκτικότητα ως κενό σημαίνον νεοφιλελεύθερων λόγων

Επιχειρώντας μία σύνοψη λοιπόν της θεωρητικής προσέγγισης του επιχειρήματος μας, υποστηρίζουμε ότι η ανθεκτικότητα κάθε άλλο παρά ασαφής ή μη χρήσιμη είναι. Η σύγχυση που επικρατεί γύρω από τον ορισμό του περιεχομένου της, συνιστά κομβικό γνώρισμα στη λειτουργία της ως κενό σημαίνον. Συγχρόνως, η δομική σύγκλιση της με τη νεοφιλελεύθερη αφήγηση διαγράφει κάθε πιθανότητα επανοικειοποίησης ή ριζοσπαστικοποίησης της. Αντίθετα, ο ρόλος της γίνεται ιδιαίτερα σαφής, μέσα από την ανάλυση με βάση τη θεωρία του λόγου, και έγκειται ακριβώς στη συνάρθρωση νεοφιλελεύθερων λόγων και την προώθηση νεοφιλελεύθερων πρακτικών και πολιτικών. «Όμως ως μοντέλο διακυβέρνησης, η ανθεκτικότητα αντιπροσωπεύει μια πραγματική καινοτομία: σε αντίθεση με το νεωτερικό πολιτικό σχέδιο, εκείνο που υποσχέθηκε στην ανθρωπότητα έναν κόσμο βασισμένο στον ορθό λόγο και καλύτερο για όλους, εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα σχέδιο που αποδέχεται ότι τα πράγματα δεν θα πάνε καλύτερα στο μέλλον. Ορθολογισμός είναι πλέον να βλέπεις ότι όλα θα πάνε προς το χειρότερο και μάλιστα όχι μόνο με τρόπους που μπορούμε να προβλέψουμε, αλλά και με άλλους, απρόβλεπτους. Είναι καλύτερα να συνηθίσουμε στο χειρότερο: ως προετοιμαστούμε για ν' αντέξουμε κάθε επιδείνωση.» (Κανδύλης, 2017). Τα αποτελέσματα ωστόσο και οι αντιδράσεις από τους τόπους όπου η ανθεκτικότητα έχει εφαρμοστεί με τους πιο σκληρούς όρους, είναι ενδεικτικά της πραγματικότητας αυτής που στηρίζεται διαρκώς στην αναμονή του χειρότερου δυνατού σεναρίου (Αρνητικές Επιστήμες & Αρχείο 71, 2015; Kaika, 2017; Bonilla, 2020).

Κεφάλαιο 3. Ανάλυση λόγου στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

Στο τελευταίο κεφάλαιο επιχειρούμε να δοκιμάσουμε τις παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν μέσα από την ανάλυση του λόγου του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας – Ελλάδα 2.0. Σκοπός δεν είναι μία διεξοδική περιγραφή και κριτική του σχεδίου αλλά η επαλήθευση του επιχειρήματος και η εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για την ενσωμάτωση της έννοιας της ανθεκτικότητας στο πλαίσιο του σχεδιασμού στην Ελλάδα. Ο βαθμός οικειοποίησης του όρου σε προηγούμενα σχέδια αποτελεί ένα απαραίτητο πρώτο επίπεδο. Στην συνέχεια, αναφερόμαστε σύντομα στο πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, ως μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι κατευθύνσεις που θέτει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, οι όροι, τα χρονοδιαγράμματα, οι διαδικασίες αλλά και η ορολογία και μεθοδολογία είναι σε μεγάλο βαθμό δεσμευτικοί παράγοντες για τη διάρθρωση και την κατεύθυνση του σχεδίου. Το κεντρικό αντικείμενο της ανάλυσης μας ωστόσο είναι ο βαθμός στον οποίο η ανθεκτικότητα λειτουργεί ως κενό σημαίνον στο λόγο του εθνικού σχεδίου για την προώθηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι και πάλι τα ίδια. Ξεκινώντας από την αναζήτηση ρητών αναφορών και ορισμών του όρου, επιδιώκεται να φανεί η κενότητα του, βασικό γνώρισμα κάθε κενού σημαίνοντος. Κομβικότερη παρόλα αυτά είναι η ανίχνευση των αλυσίδων ισοδυναμίας που σχηματίζονται. Προσπαθούμε έτσι να αναγνωρίσουμε κοινούς τρόπους αναπαράστασης των προβλημάτων ή των επιδιώξεων και τη διάρθρωση των βασικών εργαλείων επίλυσης ή επίτευξης τους. Υποστηρίζουμε πως εντοπίζονται τρία κοινά γνωρίσματα στο τρόπο που τίθενται οι προβληματικές και οι στόχοι, που σχετίζονται με την ανάγνωση της κρίσης ως ευκαιρία, την υποστήριξη σχέσεων αμοιβαίας εξάρτησης και ενίσχυσης μεταξύ των επιμέρους στοχεύσεων και τη χρήση της οικονομίας ως μέτρο. Αντίστοιχα αναγνωρίζονται τέσσερα κεντρικά εργαλεία, οι επενδύσεις, η τεχνολογία, η εκπαίδευση και ο έλεγχος, με σύνθετες μεταξύ τους συσχετίσεις και ιεραρχήσεις. Τέλος, ανιχνεύουμε την κοινή λογική που κατευθύνει και νομιμοποιεί ολόκληρο το σχέδιο και υποστηρίζουμε πως είναι νεοφιλελεύθερη στον πυρήνα της. Το στοιχείο αυτό είναι και πάλι το πιο σημαντικό, τόσο για το βαθμό επαλήθευσης του επιχειρήματος που επιχειρούμε να διατυπώσουμε, όσο και για την νοηματοδότηση που τείνει να λάβει η ανθεκτικότητα στη σταδιακή της ενσωμάτωση στο σχεδιασμό χώρου και πολιτικών στην Ελλάδα.

Ο βαθμός ενσωμάτωσης της ανθεκτικότητας στο σχεδιασμό στην Ελλάδα

Η κατανόηση του συγκείμενου είναι και πάλι απαραίτητη προτού εξετάσουμε το ρόλο που διαδραματίζει η έννοια της ανθεκτικότητας εντός του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Με αυτό αναφερόμαστε πρωτίστως στο βαθμό στον οποίο η ανθεκτικότητα έχει εισχωρήσει στον ελληνικό λόγο γύρω από το χωρικό σχεδιασμό και

τη διαμόρφωση πολιτικών και τις αντίστοιχες νοηματοδοτήσεις της. Παρότι στο λόγο διεθνών οργανισμών αλλά και στο πεδίο του αστικού σχεδιασμού η ανθεκτικότητα έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε βασική κατευθυντήρια γραμμή, στην Ελλάδα ακόμη παραμένει πολύ μικρός ο βαθμός ενσωμάτωσης της. Στο λόγο και το σχεδιασμό σε εθνικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα σπάνιες οι φορές που αναφέρεται ενώ ακόμα πιο δύσκολο είναι να εντοπίσει κανείς λόγους στους οποίους να εντάσσεται ως βασική αρχή διαμόρφωσης πολιτικής. Η «Εθνική Στρατηγική για την Προσαρμογή στην Κλιματική Αλλαγή»¹, που δημοσιεύεται τον Απρίλιο του 2016 από το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας σε συνεργασία μεταξύ άλλων με την Επιτροπή Μελέτης Επιπτώσεων Κλιματικής Αλλαγής (ΕΜΕΚΑ) της Τράπεζας της Ελλάδος, ορίζει ως «*πρωταρχικό σκοπό [...] να συμβάλλει στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας της χώρας στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής*» (:6). Και συνεχίζει «*Για τον σκοπό αυτό πρέπει να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ώστε οι (δημόσιες και ιδιωτικές) αποφάσεις για τη διαμόρφωση του παραγωγικού και καταναλωτικού ιστού της Ελληνικής κοινωνίας να λαμβάνονται με επαρκή πληροφόρηση και μακροπρόθεσμη στόχευση, αντιμετωπίζοντας τους κινδύνους και αξιοποιώντας τις ευκαιρίες που πηγάζουν από την κλιματική αλλαγή*» (:6). Σε άλλο σημείο αναφέρεται ότι «*Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας και της προσαρμοστικής ικανότητας μέσω της βελτίωσης της αντοχής των κοινωνικών, οικονομικών και φυσικών συστημάτων έτσι ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν στην κλιματική αλλαγή χωρίς να καταρρεύσουν, θα είναι ουσιαστικής σημασίας για την επιτυχή προσαρμογή της ΕΣΠΚΑ*» (:86). Παρόλα αυτά σε καμία περίπτωση δεν συγκροτείται ένα συνολικό σχέδιο ανθεκτικότητας, ο όρος μάλιστα αναφέρεται ελάχιστες φορές στο υπόλοιπο κείμενο. Ενδιαφέρον έχει η αναφορά σε «*κλιματικά ανθεκτικές επενδύσεις*» (:75) καθώς «*η κλιματική αλλαγή αναμένεται να αλλάξει δραστικά τη δομή των κεφαλαιακών επενδύσεων*» (:75). Αντίστοιχα στο «Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα»² που συντάσσεται το Δεκέμβριο του 2019 και πάλι από το Υπουργείο Ενέργειας και Περιβάλλοντος η ανθεκτικότητα αναφέρεται ελάχιστες φορές και μάλλον χωρίς κάποια σύνδεση με ορισμένη στρατηγική. Έτσι αναφέρεται ουδέτερα στην ανθεκτικότητα «*περιοχών*», «*της χώρας*» ή «*των δασών*» «*στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής*» αλλά και στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας «*της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, [...] με την αξιοποίηση νέων τεχνολογιών*». Ο πρώτος σαφής ορισμός που εντοπίστηκε, προκύπτει από το Ν.4226/2020³, με τον οποίο συστάθηκε ο Εθνικός Μηχανισμός Διαχείρισης Κρίσεων και Αντιμετώπισης Κινδύνων (ΦΕΚ Α' 27/07.02.2020). Εκεί η ανθεκτικότητα ορίζεται ως «*η ικανότητα ενός συστήματος*

1. Εθνική Στρατηγική για την Προσαρμογή στην Κλιματική Αλλαγή, Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας, 2016

2. Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα, Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας, 2019

3. ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4662, ΦΕΚ Α' 27/07.02.2020 | Εθνικός Μηχανισμός Διαχείρισης Κρίσεων και Αντιμετώπισης Κινδύνων, αναδιάρθρωση της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας, αναβάθμιση συστήματος εθελοντισμού πολιτικής προστασίας, αναδιοργάνωση του Πυροσβεστικού και άλλες διατάξεις.

ή μιας κοινωνίας, εν δυνάμει εκτεθειμένης σε πιθανούς κινδύνους, να αντιστέκεται ή να προσαρμόζεται, με στόχο να διατηρήσει ένα αποδεκτό επίπεδο λειτουργίας και συνοχής». Ο ορισμός αυτός βρίσκεται σαφώς σε συνάφεια με τους ορισμούς της κοινωνικο-οικολογικής ανθεκτικότητας και αποτελεί μία προσπάθεια απόδοσης ενός σαφούς περιεχομένου στον όρο. Η ανθεκτικότητα «της κοινωνίας» συσχετίζεται έτσι με την «ετοιμότητα» απέναντι σε «φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές» και με τη «μείωση του κινδύνου» και της «τρωτότητας».

Τα δύο πιο εμβληματικά ίσως σχέδια ανθεκτικότητας εντοπίζονται στο πεδίο του αστικού σχεδιασμού μέσα από την ένταξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης στο πρόγραμμα «100 Ανθεκτικές πόλεις» του ιδρύματος Rockefeller το 2014 και το 2016 αντίστοιχα. Μέσα από το πρόγραμμα προκύπτουν η «Στρατηγική Ανθεκτικότητας της Αθήνας για το 2030»¹ και η Στρατηγική Αστικής Ανθεκτικότητας της Θεσσαλονίκης «Θεσσαλονίκη 2030»². Στο πλαίσιο του προγράμματος οι ορισμοί και τα μεθοδολογικά εργαλεία ορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το Ίδρυμα Rockefeller. Έτσι, η αστική ανθεκτικότητα ορίζεται ως «η ικανότητα κατοίκων, κοινοτήτων, θεσμών, επιχειρήσεων και δομών μιας πόλης να επιβιώνουν, να προσαρμόζονται και να εξελίσσονται ανεξάρτητα από τις χρόνιες πιέσεις και τις καταστάσεις έκτακτης ανάγκης που τυχόν αντιμετωπίζουν». Ανεξάρτητα από το υλοποιημένο έργο των δύο σχεδίων, είναι μάλλον η πρώτη φορά που η ανθεκτικότητα εισάγεται στο σχεδιασμό στην Ελλάδα, με σαφές περιεχόμενο, εννοιολογικές αναφορές και μεθοδολογία. Η κριτική εντούτοις που έχει ασκηθεί και στις δύο περιπτώσεις σχετικά με τις διαδικασίες συμμετοχικού σχεδιασμού και συν-διαμόρφωσης που θεωρητικά ενεργοποίησαν, τον ετερογενή χαρακτήρα των ζητημάτων που συμπεριλαμβάνουν στις πιέσεις ή τις απρόσμενες κρίσεις, την ενοχοποίηση της πολιτικής δραστηριότητας και την προώθηση εν γένει μίας παλιάς και νεοφιλελεύθερης ατζέντας πολιτικών, είναι ενδεικτική των νοηματοδοτήσεων της αστικής ανάπτυξης εντός του προγράμματος (Καραγιάννη & Καψάλη, 2018; Χαλασάκης, 2018). Σε κάθε περίπτωση, η ανθεκτικότητα παραμένει αρκετά πρώιμη έννοια στο ελληνικό σκηνικό και η παρακολούθηση των τρόπων ενσωμάτωσης της είναι φυσικά κρίσιμη.

1. Στρατηγική ανθεκτικότητας της Αθήνας για το 2030, Δήμος Αθηναίων, Resilient Athens, 100 Resilient Cities - Rockefeller Foundation

2. Θεσσαλονίκη 2030, Στρατηγική για την Αστική Ανθεκτικότητα, Δήμος Θεσσαλονίκης, Resilient Thessaloniki, 100 Resilient Cities - Rockefeller Foundation

Το Ευρωπαϊκό πλαίσιο διαμόρφωσης του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

Το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας αποτελεί το πρώτο σχέδιο σε εθνική κλίμακα που ενσωματώνει ως κύριο εργαλείο την ανθεκτικότητα. Το πλαίσιο εντός του οποίου συντάσσεται καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το πλαίσιο που ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς αποτελεί την πρόταση που κατατέθηκε για τη λήψη ευρωπαϊκών κονδυλίων για την αντιμετώπιση των οικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας του Covid-19. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης την άνοιξη του 2020 ξεκινάει η κουβέντα για τη δημιουργία ενός ταμείου ανάκαμψης και ενός ενιαίου σχεδίου αντιμετώπισης της πανδημικής κρίσης¹. Έπειτα από τη Σύνοδο Κορυφής στις 17 Ιουλίου του 2020 και τις διαπραγματεύσεις που κράτησαν πέντε ημέρες με την ομάδα των «φειδωλών» (Ολλανδία, Δανία, Σουηδία, Αυστρία και αργότερα Φινλανδία) σχετικά με τους όρους και την αναλογία επιχορηγήσεων-δανείων, επιτεύχθηκε συμφωνία. «*Τα καταφέραμε! Η Ευρώπη είναι ισχυρή! Η Ευρώπη είναι ενωμένη!*» ήταν οι πρώτες δηλώσεις του προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Σαρλ Μισέλ². Σταδιακά επιτεύχθηκε συμφωνία και με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Καταρτίσθηκε έτσι το σχέδιο ανάκαμψης Next Generation EU, μία δέσμη μέτρων ύψους 750 δις. ευρώ και συστάθηκε ο Μηχανισμός Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας που αποτελεί τον πυρήνα του σχεδίου, σε συνδυασμό με το πολυετές δημοσιονομικό πλάνο για την περίοδο 2021-2026. Τα κράτη-μέλη καλούνται να καταθέσουν προγράμματα μεταρρυθμίσεων και επενδύσεων ώστε να λάβουν τη στήριξη από τον Μηχανισμό Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Οι άξονες γύρω από τους οποίους οφείλουν να κινούνται οι προτάσεις καθορίζονται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πράσινη και ψηφιακή μετάβαση, τους δύο βασικούς άξονες, με στόχο οι «*οικονομίες των χωρών της ΕΕ να γίνουν πιο βιώσιμες και ανθεκτικές*». Οι υπόλοιποι άξονες αφορούν στην έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη και απασχόληση, την κοινωνική και εδαφική συνοχή, την υγεία και την ανθεκτικότητα και τις πολιτικές για την επόμενη γενιά, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης και των δεξιοτήτων. Δίνεται έτσι έμφαση στην ανάπτυξη επόμενης γενιάς τεχνολογιών, την αναβάθμιση των ψηφιακών ικανοτήτων στα εκπαιδευτικά συστήματα, την έρευνα και την καινοτομία, την κυκλική οικονομία και παράλληλα στο ρόλο του Συμβουλίου Ανταγωνιστικότητας αφού «*η εύρυθμη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς και οι ισότιμοι όροι ανταγωνισμού αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις προκειμένου η Ευρώπη να εξέλθει από την κρίση COVID-19 πιο δυνατή και ανθεκτική*». Τα εθνικά σχέδια συνεπώς θα πρέπει να συμβαδίζουν με τους παραπάνω άξονες και με τις ανά χώρα συστάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού εξαμήνου. Έπειτα από την κατάθεση τους αξιολογούνται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και εγκρίνονται από το Συμβούλιο. Απαραίτητη για την εκταμίευση των πόρων είναι η διαρκής αξιολόγηση της υλοποίησης των προγραμμάτων και της έγκαιρης εκπλήρωσης των στόχων.

1. Τις πληροφορίες και διατυπώσεις αντλούμε από την ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/eu-recovery-plan/>

2. https://www.efsyn.gr/oikonomia/diethnis-oikonomia/253071_thriambologia-alla-kai-diaforetiki-anagnosi-tis-symfonias-stis

Διάρθρωση του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

Το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας συντάσσεται συνεπώς με βάση τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και χρονοδιαγράμματα. Ταυτόχρονα, λειτουργεί συμπληρωματικά με άλλα υφιστάμενα εθνικά και ευρωπαϊκά σχέδια όπως το ΕΣΠΑ, το Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα, το Εθνικό Σχέδιο Δίκαιης Μετάβασης, το Εθνικό Σχέδιο Εφαρμογής Εγγυήσεων για τη Νεολαία, τη Βίβλο Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020 – 2025, την Εθνική Στρατηγική Έρευνας και Καινοτομίας για την Έξυπνη Εξειδίκευση 2014-2020 και τον Εθνικό Μηχανισμό Διαχείρισης Κρίσεων και Αντιμετώπισης Κινδύνων. Πολλές από τις προτάσεις του κατά συνέπεια αποτελούν ενσωματώσεις προϋπάρχοντων σχεδιασμών. Πρωτίστως, ωστόσο αποτελεί ένα οικονομικό σχέδιο με στόχο την αντιμετώπιση των οικονομικών επιπτώσεων από την «κρίση που επέφερε η πανδημία COVID-19» (:17). Το συνολικό ποσό το οποίο αναμένεται να εκταμιευτεί ανέρχεται σε 17,8 δισ. ευρώ από επιδοτήσεις και 12,7 δισ. ευρώ δάνεια. Στην κατεύθυνση αυτή αντλεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από το Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία της Επιτροπής Πισσαρίδη. Όπως αναφέρεται στον πρόλογο της τελικής έκθεσης η οποία δημοσιεύτηκε το Νοέμβριο του 2020 η έκθεση «παρουσιάζει ένα συνεκτικό σχέδιο ανάπτυξης για την ελληνική οικονομία» (:9), αναλύει «τα κύρια χαρακτηριστικά και τάσεις» της και «περιέχει προτάσεις προς εφαρμογή [χωρίς να αποτελεί] επιχειρησιακό εγχειρίδιο» (:9). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η έννοια της ανθεκτικότητας δεν απαντάται στην έκθεση. Γίνεται εντούτοις λόγος για τους συχνά απρόβλεπτους κινδύνους από το διεθνές περιβάλλον, όπως η πανδημία COVID-19, η έκθεση της χώρας στους οποίους, σχετίζεται με τους ρυθμούς ανάπτυξης, την προσέλκυση επενδύσεων και ανθρώπινου κεφαλαίου και την ενίσχυση της παραγωγικής δομής.

Το σχέδιο δομείται γύρω από τέσσερις πυλώνες: (1) Πράσινο, (2) Ψηφιακό, (3) Απασχόληση, δεξιότητες και κοινωνική συνοχή (υγεία, παιδεία, κοινωνική προστασία), (4) Ιδιωτικές επενδύσεις και οικονομικός και θεσμικός μετασχηματισμός, οι οποίοι βρίσκονται σε διάλογο με τους έξι άξονες που ορίζει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Κάθε πυλώνας αναλύεται σε επιμέρους άξονες ενώ σταδιακά εξειδικεύονται και τα προτεινόμενα μέτρα και δράσεις κάθε άξονα. Οι δράσεις χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, σε επενδύσεις και μεταρρυθμίσεις, με βάση και πάλι τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Διασαφηνίζονται επίσης η συνεκτικότητα του σχεδίου με άλλα συναφή προγράμματα, οι προϋποθέσεις και ο μηχανισμός εφαρμογής του, ο τρόπος κατανομής και διαχείρισης των πόρων, το πλαίσιο ελέγχου και αξιολόγησης καθώς και μία επισκόπηση των αναμενόμενων μακροπρόθεσμων αποτελεσμάτων. Τέλος γίνεται αναφορά στα αποτελέσματα της δημόσιας διαβούλευσης και στη στρατηγική ενημέρωσης των πολιτών.

Η ανθεκτικότητα στο λόγο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας¹

Μία διεξοδική εξέταση και κριτική του σχεδίου ξεφεύγει σαφώς των ορίων της παρούσας εργασίας. Το αντικείμενο της έρευνας μας είναι ο βαθμός και ο τρόπος ενσωμάτωση της ανθεκτικότητας, ώστε να δοκιμαστούν και συγχρόνως να εμπλουτιστούν τα συμπεράσματα και οι σκέψεις που διατυπώθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο βαθμός στον οποίο η ανθεκτικότητα λειτουργεί ως κενό σημαίνον για τη συνάρθρωση και τη νομιμοποίηση νεοφιλελεύθερων λόγων και πολιτικών εξετάζεται και πάλι με βάση τα κριτήρια της κενότητας και της δυνατότητας σχηματισμού σχέσεων ισοδυναμίας, διαφοράς και φαντασίας. Αναζητούμε συνεπώς μέσα στο λόγο που αρθρώνει το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, κοινούς τρόπους αναπαράστασης των προβλημάτων, κοινές κατευθύνσεις στους τρόπους επίλυσης και κυρίως τις νοηματικές συνδέσεις γύρω από τις οποίες δομείται και νομιμοποιείται.

Ο βαθμός στον οποίο ρητά το σχέδιο επικαλείται την ανθεκτικότητα δεν είναι ιδιαίτερα διευρυμένος. Ο ορισμός που εμπεριέχεται προέρχεται από τον Κανονισμό του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας και ορίζει την ανθεκτικότητα ως την *«ικανότητα να αντιμετωπίζονται οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά σοκ και/ή διαρθρωτικές αλλαγές με δίκαιο, βιώσιμο και χωρίς αποκλεισμούς τρόπο»* (:25). Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν αναφορές στην ανθεκτικότητα στην κλιματική αλλαγή, κύριων κλάδων της οικονομίας και της αγοράς εργασίας, του συστήματος υγείας, σε συστήματα υποδομών και μεταφορών και ευρύτερα στην οικονομική, κοινωνική και θεσμική ανθεκτικότητα. Η επιδίωξη σχεδόν κάθε φορά είναι να «βελτιωθεί» ή να «ενισχυθεί» η ανθεκτικότητα του εκάστοτε αντικειμένου, γεγονός που προωθεί την οπτική πως πρόκειται για εγγενή ιδιότητα. Υπάρχουν ωστόσο και αναφορές στην ανθεκτικότητα σε τομείς που εμφανίζουν ασάφειες στην εννοιολόγηση του όρου ή αντηχούν επιρροές από μία πιο καθημερινή χρήση, σαφώς πιο κοντά στην μηχανική εκδοχή (*ανθεκτικότητα του δικτύου διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, :69; διαφοροποίηση των νέων αναδασωμένων εκτάσεων με νέες ποικιλίες ανθεκτικότερες στις θερινές πυρκαγιές, :167*). Οι επιμέρους ασάφειες από τη μία φανερώνουν το ελλιπώς ανεπτυγμένο σχετικό θεωρητικό πλαίσιο στην Ελλάδα αλλά και το βαθμό δανεισμού ορολογίας και μεθοδολογίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Από την άλλη όμως, ενισχύουν τις επιφυλάξεις αναφορικά με την κενότητα του όρου και υποστηρίζουν το επιχείρημα μας περί συγκρότησης ενός κενού σημαίνοντος. Σημασία ωστόσο για την ανάλυση μας έχει ο τρόπος με τον οποίο μεταφέρονται πολιτικές και το πως καθιερώνονται όροι και πρακτικές. Καθώς η ανθεκτικότητα βρίσκεται σε αρχικά ακόμα στάδια ενσωμάτωσης στην Ελλάδα, σε αντίθεση με την ευρεία διάδοση της εκτός, έχει σημασία το με ποιες πολιτικές τείνει να ταυτιστεί και ιδιαίτερα μέσα από ένα τόσο διευρυμένο σχέδιο εθνικής κλίμακας. Ως εκ τούτου, παρακάτω εξετάζουμε και ερμηνεύουμε το σύνολο του σχεδίου ως σχέδιο ανθεκτικότητας.

1. Η ανάλυση βασίζεται στο κείμενο με τίτλο «Ελλάδα 2.0. Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας - Αναλυτική Περιγραφή Δράσεων», 02-04-2021, <https://greece20.gov.gr/>

Κεντρικοί τρόποι αναπαράστασης προβληματικών και στόχων

Το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας αποτελεί λοιπόν κατά βάση ένα σχέδιο οικονομικής ανάπτυξης. Οι φιλοδοξίες εντούτοις που διατυπώνονται διαφεύγουν του στενού οικονομικού πλαισίου. Σε συνάφεια και πάλι με τον λόγο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στην επιτελική σύνοψη διαβάζουμε ότι το σχέδιο «φιλοδοξεί να οδηγήσει τη χώρα -οικονομία, κοινωνία και θεσμούς- σε μια νέα εποχή» (:5). Και παρακάτω «Δεν πρόκειται απλώς για μια οικονομική μετάβαση. Στόχος είναι να γίνουν θεμελιώδεις οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που θα επηρεάσουν όχι μόνο την οικονομική δραστηριότητα, αλλά και τις τεχνολογίες, τις νοοτροπίες και τους θεσμούς. Μία μετάβαση που συνδυάζει την οικονομική αποτελεσματικότητα με την καινοτομία και τον ψηφιακό εκσυγχρονισμό με την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική συνοχή και τη δικαιοσύνη» (:5). Η ονομασία εξάλλου του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, Ελλάδα 2.0 υποδηλώνει αρκετά εμφατικά τη μετάβαση «σε μία νέα εποχή» και την πρόθεση για «θεμελιώδη αλλαγή [...] υποδείγματος» (:5).

Το γεγονός ότι το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας – Ελλάδα 2.0, προκύπτει πρωτίστως ως οικονομικό σχέδιο, με στόχο την αντιμετώπιση μίας οικονομικής κρίσης, και την ίδια στιγμή νοείται ως προνομιακό πεδίο για ένα ριζικό μετασχηματισμό σε εθνική κλίμακα, είναι ενδεικτικό τριών βασικών γνωρισμάτων. Το πρώτο αφορά στην γνωστή ανάγνωση των κρίσεων ως τόπους ανάδυσης ευκαιριών, πάνω στο έδαφος της «δημιουργικής καταστροφής», ιδέα σαφώς συμβατή με τη θεωρία της ανθεκτικότητας. Το δεύτερο εντοπίζεται στη δυνατότητα διαμόρφωσης μίας κοινής πολιτικής για την οικονομική ανάπτυξη, την πράσινη και την ψηφιακή μετάβαση αλλά και την κοινωνική ισότητα και ευημερία ενώ το τρίτο σχετίζεται με τον καθοριστικό ρόλο της οικονομίας σε σχέση με τους παραπάνω μετασχηματισμούς. Αυτές οι τρεις γραμμές σκέψης υποστηρίζουμε ότι είναι οι πιο κρίσιμες και διατρέχουν όλο το σχέδιο, όσον αφορά την κατανόηση κρίσεων και επιμέρους προβλημάτων.

Ξεκινώντας από την νοηματοδότηση της κρίσης ως ευκαιρία, η ονομασία του σχεδίου «Ελλάδα 2.0» και η διατυπωμένη πρόθεση μετάβασης σε «μία νέα εποχή» (:5), είναι δηλωτικές. Ήδη στις δύο βασικές στοχεύσεις του σχεδίου, ανάκαμψη και ανθεκτικότητα, εμπεριέχεται μία αίσθηση χρονικότητας με κατεύθυνση προς το μέλλον. Η ανάκαμψη αναφέρεται στην αντιμετώπιση της παρούσας κρίσης ενώ η ανθεκτικότητα στρέφεται στην καλύτερη προετοιμασία για αυτές που μέλλεται να έρθουν. Ή διαφορετικά, η συγκυρία της κρίσης που προκάλεσε η πανδημία καλλιεργεί ένα προνομιακό πεδίο για το στρατηγικό σχεδιασμό της μελλοντικής πορείας της χώρας. Αυτό ωστόσο που απουσιάζει είναι η ανάλυση της παρούσας συγκυρίας που γεννά αυτή την ευκαιρία. Πέρα από μεμονωμένες αναφορές στην πανδημία και εντοπισμένες αδυναμίες που αυτή αποκάλυψε, το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας δεν εμπεριέχει κάποια συνολική εκτίμηση των παραμέτρων που μετέτρεψαν την πανδημία σε πανδημική κρίση. Παρότι, η παρούσα συγκυρία αποτελεί το σημείο εκκίνησης, το νόημα και το περιεχόμενο που αποδίδεται στην ανθεκτικότητα σε μελλοντικές απειλές

φαίνεται να μην αντλεί ιδιαίτερα από αυτή. Η έμφαση στη διαχείριση και όχι στις αιτίες της εκάστοτε κρίσης, όπως ήδη υποστηρίξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί κοινό γνώρισμα ανθεκτικότητας και νεοφιλελευθερισμού. Έτσι η νοηματοδότηση της κρίσης ως ευκαιρία διατρέχει το σύνολο του σχεδίου (*Το προϋπάρχον μεγάλο κενό των ιδιωτικών επενδύσεων καταδεικνύει την ύπαρξη σημαντικών επενδυτικών ευκαιριών, :20; την μοναδική ευκαιρία που αυτό συνιστά για την ελληνική οικονομία και κοινωνία [το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας] :155).*

Συγχρόνως, η ευκαιρία μετασχηματισμού δεν περιορίζεται σε ένα μεμονωμένο πεδίο ή κλάδο. Αντίθετα, το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας μέσα από του τέσσερις πυλώνες και τις αντίστοιχες εξειδικεύσεις του καθένα σε επιμέρους άξονες, αγγίζει ένα διευρυμένο φάσμα αντικειμένων. Αναδιατυπώνοντας ελαφρώς τους τέσσερις πυλώνες, το σχέδιο αναφέρεται στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Παρότι διακριτοί, ανάμεσα στους τέσσερις άξονες, και μέσα από το διάλογο τους με τις βασικές κατευθύνσεις που θέτει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και υφιστάμενα εθνικά σχέδια, αναπτύσσονται σχέσεις συμπληρωματικότητας (*Μία μετάβαση που συνδυάζει την οικονομική αποτελεσματικότητα με την καινοτομία και τον ψηφιακό εκσυγχρονισμό με την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική συνοχή και τη δικαιοσύνη, :5).* Όχι μόνο δεν εντοπίζονται αντιφάσεις μεταξύ των βασικών στοχεύσεων, αλλά η παράλληλη επιδίωξη τους κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη των επιμέρους στόχων αλλά και τη συνολική επιτυχία του προγράμματος (*την πράσινη μετάβαση, εξασφαλίζοντας οικονομική ανάπτυξη συμβατή με την αειφορία για το κλίμα/ το περιβάλλον, :12; έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, με οικονομική συνοχή, απασχόληση, παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα, έρευνα, ανάπτυξη και καινοτομία, :13).* Έτσι, η ανάπτυξη της χώρας αναφέρεται σαφώς στην οικονομική μεγέθυνση, η οποία είναι αυτή που θα εγγυηθεί την κοινωνική ευημερία, και η οποία οφείλει εντούτοις να δίνει έμφαση και να αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες και την ίδια στιγμή να είναι «πράσινη» για να είναι βιώσιμη ή ανθεκτική (*προώθηση επενδύσεων οι οποίες στηρίζονται σε σταθερά οικονομικά θεμέλια, συμπεριλαμβανομένων της πράσινης και ψηφιακής μετάβασης: 131; πρόγραμμα κατάρτισης σε νέες δεξιότητες (ψηφιακές, πράσινες και ήπιες) για το εργατικό δυναμικό της χώρας, :98).* Οικονομική μεγέθυνση, τεχνολογική εξέλιξη, βιωσιμότητα και κοινωνική ισότητα και ευημερία, στο λόγο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, αλληλεξαρτώνται, συμβαδίζουν και αλληλοσυμπληρώνονται (*Όλα τα παραπάνω συμπληρώνουν ολιστικά τους υπόλοιπους πυλώνες του σχεδίου και αναμένεται να αποτελέσουν επιταχυντές για την ανάδειξη της Ελληνικής οικονομίας και την υποστήριξή της για την έξοδο από την τρέχουσα κρίση της πανδημίας. :131).*

Παράλληλα, το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, όπως ήδη αναφέραμε, είναι κυρίαρχα ένα οικονομικό σχέδιο, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στο βαθμό εξάρτησης του από την έκθεση της επιτροπής Πισσαρίδη. Έτσι, πρωτίστως στο επίπεδο

ανάλυσης, τα ζητήματα που εντοπίζονται αφορούν την οικονομία και την παραγωγή (ο πρωταρχικός στόχος του Σχεδίου είναι να καλύψει το μεγάλο κενό σε επενδύσεις, εθνικό προϊόν και απασχόληση, :5). Επιπλέον, οικονομικοί και ευρωπαϊκοί δείκτες (συχνά επίσης οικονομικοί) αποτελούν τα κυρίαρχα κριτήρια τόσο της υφιστάμενης κατάστασης όσο και των δυνατοτήτων στις επιμέρους δράσεις (βελτίωση της θέσης της Ελλάδας στον σχετικό δείκτη της Παγκόσμιας Τράπεζας (*Ease of doing Business*) και σε άλλους δείκτες ανταγωνιστικότητας, :8, Η χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μειώνει σημαντικά το παραγωγικό δυναμικό της χώρας, :42). Τέλος, η λήψη μέτρων οικονομικής φύσης ή η παροχή οικονομικών κινήτρων παρουσιάζεται συχνά ως καταλυτική για μετασχηματισμούς στο κοινωνικό (θέσπιση συστήματος ανταμοιβών και κινήτρων απόδοσης, :7; οικονομικά κίνητρα για την ταχύτερη επάνοδο στην αγορά εργασίας, 95; διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου μηχανισμού απονομής του “Σήματος Διαφορετικότητας” στις επιχειρήσεις και οργανισμούς, :43).

Συγκροτείται συνεπώς ένας κοινός τρόπος ερμηνείας και αναπαράστασης των ζητημάτων προς επίλυση ή των επιδιώξεων εντός του λόγου του σχεδίου, ο οποίος αναγνωρίζει τη συγκυρία της πανδημίας ως ευκαιρία για ριζικούς μετασχηματισμούς, χωρίς να αντλεί κάποια ιδιαίτερη γνώση από την εμπειρία της, αναδεικνύει και τονίζει σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης και ενίσχυσης ανάμεσα στους διαφορετικούς στόχους που θέτει και τους οποίους ορίζει και αξιολογεί πρωτίστως με οικονομικούς όρους.

Λεξιλόγιο, μεθοδολογία και εργαλεία

Αντίστοιχα, κομβικές λογικές και νοηματικές διασυνδέσεις εντοπίζονται και στις προτάσεις και τις πρακτικές που προτείνονται. Οι δράσεις που αναφέρονται σε κάθε άξονα διαχωρίζονται σε μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή οδηγία. Οι επενδύσεις αφορούν κατά βάση σε δημόσιες, εμπεριέχουν όμως και την προώθηση ιδιωτικών επενδύσεων. Οι μεταρρυθμίσεις αντίστοιχα αναφέρονται στο θεσμικό πλαίσιο και τη διάρθρωση και λειτουργία δημόσιων φορέων. Διαφαίνονται παρόλα αυτά τέσσερις αλληλοδιαπλεκόμενες λογικές, σχέσεις ισοδυναμίας, που ορίζουν πιο σύνθετους συσχετισμούς ανάμεσα σε μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις. Οι τέσσερις λογικές αναφέρονται σχηματικά στην πρωτοκαθεδρία των οικονομικών επενδύσεων, την έμφαση στον εκσυγχρονισμό, το ρόλο της εκπαίδευσης και το ειδικό βάρος που αποδίδεται στις διαδικασίες ελέγχου.

Ο κυρίαρχα οικονομικός χαρακτήρας του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας διαφαίνεται σε κάθε του διάσταση. Πέρα από τον τρόπο αναπαράστασης των ελλείψεων και των στόχων, πρωτίστως οικονομικής φύσης είναι κάθε φορά και οι προτεινόμενες δράσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι επενδύσεις παρουσιάζονται ως το πιο κομβικό εργαλείο για την κάλυψη των κενών που εντοπίζονται και την επίτευξη των στόχων που θέτονται. Πέρα από τον τέταρτο πυλώνα του προγράμματος, ο οποίος αναφέρεται καθαρά στην ανάγκη προσέλκυσης ιδιωτικών επενδύσεων και οικονομικού μετασχηματισμού, οι

επενδύσεις ανάγονται σε κομβικό μέσο για την επίτευξη των στόχων και στους άλλους τρεις πυλώνες. Έτσι, για την πράσινη μετάβαση το βάρος εστιάζεται στην αγορά των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (να βελτιστοποιηθεί η λειτουργία της αγοράς ενέργειας, :69, ενίσχυση επενδύσεων μείωσης του αποτυπώματος CO2 στην επιβατηγό ναυτιλία, :76) και στην ανάγκη επενδύσεων στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της και στις επενδύσεις στη βιώσιμη κινητικότητα, ιδιαίτερα την ηλεκτροκίνηση, και τις καινοτόμες πράσινες τεχνολογίες (επενδύσεις που στοχεύουν στη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων καινοτόμας πράσινης τεχνολογίας, :76). Αντίστοιχα, για την ψηφιακή μετάβαση απαιτείται προώθηση των επενδύσεων στην κατεύθυνση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού κράτους και επιχειρήσεων, της ανάπτυξης δικτύων διασύνδεσης και της καινοτομίας (υλοποίηση επενδύσεων εγκατάστασης υποδομών οπτικών ινών υψηλής χωρητικότητας, :83; αύξηση των δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων για την έρευνα και την ανάπτυξη, :120, η επένδυση εστιάζει στον ψηφιακό μετασχηματισμό της εκπαίδευσης, :100). Τέλος, το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής αναφέρεται πρωτίστως στην ενίσχυση της απασχόλησης και τη δημιουργία θέσεων εργασίας μέσα από τις επενδύσεις στις παραπάνω κατευθύνσεις (Το έργο θα βοηθήσει στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και θα δημιουργήσει τόνωση δραστηριότητας και θέσεων εργασίας, :73-74, τη μόχλευση οικονομικής δραστηριότητας και την επακόλουθη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, :74, θα διευκολύνει την προσέλκυση επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στην πράσινη οικονομία. :75).

Συγχρόνως πολύπλευρος είναι ο ρόλος που αποδίδεται στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός ταυτίζεται με τον ψηφιακό μετασχηματισμό και αναφέρεται σε πολλαπλά επίπεδα, όπως η δημόσια διοίκηση, οι δικαστικές αρχές, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η εκπαίδευση. Το σύγχρονο ταυτίζεται με το ψηφιακό, το οποίο με τη σειρά του ταυτίζεται με το γρήγορο, το αποτελεσματικό αλλά και τη μεγαλύτερη δυνατότητα ελέγχου (εκσυγχρονισμό του Δημόσιου Τομέα και στην ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών αυξάνοντας την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητά του, :86; ενσωμάτωση σύγχρονων πληροφοριακών συστημάτων, :86; ανάπτυξη ενός πληροφοριακού συστήματος που θα ενημερώνει τα θεσμικά όργανα σε πραγματικό χρόνο, :120). Η ευρεία διασυνδεσιμότητα οδηγεί σε νέες θέσεις εργασίας και ανάπτυξη (στη διευκόλυνση της ανάπτυξης καινοτόμων απομακρυσμένων υπηρεσιών, :83; Στόχος η ανάπτυξη σύγχρονων τεχνολογικών εφαρμογών και η βέλτιστη διασύνδεση των πολιτών με τις πηγές των δεδομένων. Το έργο θα οδηγήσει σε πολλαπλές νέες επενδύσεις, θέσεις εργασίας και αύξηση εισοδημάτων. :85). Νέες τεχνολογίες αντίστοιχα μπορούν να συμβάλουν τόσο στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής (εγκατάσταση τηλεμετρητών για τον εντοπισμό διαρροών και την έξυπνη διαχείριση του νερού, :6), όσο και στην καλύτερη λειτουργία του κράτους την ταχύτερη υλοποίηση των δημόσιων επενδύσεων, την αύξηση της αποδοτικότητας και παραγωγικότητας (Η εμβληματική και μεγάλη αυτή επένδυση [η ψηφιοποίηση των αρχείων του κράτους] θα οδηγήσει σε δραστηρή βελτίωση της ταχύτητας εξυπηρέτησης του πολίτη από τις κρατικές υπηρεσίες ενώ ταυτόχρονα

θα απελευθερώσει δημόσιους πόρους λόγω της μείωσης του κόστους πρόσβασης του δημοσίου στα αρχεία του. Καλύτερο, ταχύτερο και πιο παραγωγικό κράτος είναι ο στόχος της επένδυσης αυτής. :87). Η συλλογή και ανάλυση δεδομένων τέλος, αυτοματοποιεί και επιταχύνει διαδικασίες, αυξάνοντας παράλληλα τις δυνατότητες ελέγχου (χρήση τεχνητής νοημοσύνης για τη διευκόλυνση των φορολογικών ελέγχων, :7).

Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται επιπλέον στις διαδικασίες εκπαίδευσης σε κάθε βαθμίδα. Κυρίαρχος στόχος στην αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης είναι η έμφαση στην ψηφιακή κατάρτιση. Η εκπαίδευση νοείται ως διαδικασία ανάπτυξης του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας και θα πρέπει να συμπεριλάβει, ως βασική λειτουργία της, την ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων (με έμφαση κυρίως στην απόκτηση βασικών και ψηφιακών δεξιοτήτων, :99; την αύξηση της μακροχρόνιας απασχόλησης και της παραγωγικότητας μέσω της ανάπτυξης του ανθρώπινου κεφαλαίου, :97). Το στοιχείο αυτό αναφέρεται τόσο στη σχολική και πανεπιστημιακή εκπαίδευση όσο και στα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και επανακατάρτισης. Η εκπαίδευση μετατρέπεται έτσι σε μία διαρκή διαδικασία επέμβασης στο εσωτερικό των συστημάτων, στο άτομο και στη συνεχή εκμάθηση και προσαρμογή σε νέες τεχνολογίες. Οι ψηφιακές δεξιότητες μετασχηματίζονται σε απαραίτητα προσόντα για την ανεύρεση εργασίας, σε μία διαδικασία που ωστόσο φαντάζει αέναη (επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση με κύριο στόχο την σύνδεση του εργατικού δυναμικού της χώρας με τις σύγχρονες ανάγκες της αγοράς εργασίας και τον ψηφιακό κόσμο, :97). Μαζί με τη μυθολογία της ταχύτατης ανάδυσης διαρκώς νέων τεχνολογιών γεννάται και η ανάγκη δια βίου μάθησης και επανεκπαίδευσης, ώστε το κράτος και οι δομές του και κατά συνέπεια το ανθρώπινο δυναμικό του «να μην μένει πίσω» (Στόχος είναι να μην μένει πίσω ο δημόσιος τομέας καθώς οι σχετικές τεχνολογίες διαρκώς βελτιώνονται. :90; Ενίσχυση της εκπαίδευσης και της δια βίου μάθησης και εκσυγχρονισμός της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, :Άξονας 3.2; η ενσωμάτωση νέων δεξιοτήτων -ήπιες, ψηφιακές και τεχνικές- στο πρόγραμμα σπουδών της Εθνικής Σχολής Δικαστών και μέσα από τη λογική της δια βίου μάθησης, :115). Στον ίδιο αγώνα δρόμου οφείλει να κατευθυνθεί και η παραγωγή γνώσης, από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, μέσα από την έμφαση στην έρευνα και την καινοτομία, ως απαραίτητα εργαλεία για την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών (νέα συγχρηματοδοτούμενα με τον ιδιωτικό τομέα ερευνητικά προγράμματα. :99).

Τέλος, για την επιτυχή εκπλήρωση των δράσεων του σχεδίου αλλά και τη συνολικότερη εύρυθμη λειτουργία κράτους, οικονομίας και κοινωνίας απαιτείται συνεχής εποπτεία. Τεχνολογικά μέσα μπορούν και πάλι να συμβάλουν δραστικά στη συλλογή και επεξεργασία μεγάλου όγκου δεδομένων (τεχνολογίες υπολογιστικού νέφους (cloud computing) και οι τεχνολογίες αποτελεσματικής διαχείρισης πολυδιάστατων δεδομένων μεγάλου όγκου (big data), :87). Με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται μεγαλύτερος έλεγχος. Ο έλεγχος που προκύπτει μέσα από την καταγραφή και την ψηφιακή ανάλυση

πληροφορίας μπορεί να αναφέρεται σαφώς σε πολλαπλά επίπεδα, από τη μέτρηση και επίβλεψη σε φυσικά συστήματα, τις οικονομικές επιδόσεις μίας επιχείρησης, στις διαδικασίες αξιολόγησης φορέων και προσωπικού, την αποτροπή αθέμιτων πρακτικών σε σχέση με την επιδοματική πολιτική έως τις προσφυγικές ροές και τη φύλαξη των συνόρων (*ψηφιοποίηση υπηρεσιών ασύλου, :106, ανάπτυξη Εθνικού Ηλεκτρονικού Φακέλου Υγείας του Πολίτη, :103, με ταυτόχρονη θωράκιση του συστήματος των κοινωνικών παροχών από αθέμιτες πρακτικές. :7*).

Τα παραπάνω τέσσερα εργαλεία που επισημαίνονται βρίσκονται σαφώς σε διαλεκτική σχέση, διαπλέκονται και αλληλοϋποστηρίζονται. Ανακύπτει εντούτοις μία ορισμένη ιεραρχία. Η λειτουργία της εκπαίδευσης, αν και βαρύνουσας σημασίας, αναλαμβάνει κυρίως στο λόγο του σχεδίου, ρόλο υποστηρικτικό προς την ψηφιακή μετάβαση, της οποίας το πεδίο αναφοράς είναι αρκετά πιο διευρυμένο. Αντίστοιχα, η λειτουργία του ελέγχου εισάγεται συνήθως με τρόπο συμπληρωματικό προς τις βασικές επιδιώξεις. Η κοινή νομιμοποιητική λογική ωστόσο, της οποίας η πρωταρχική σημασία δεν αμφισβητείται, έγκειται στο ρόλο της οικονομικής ανάπτυξης ως μέσο επίλυσης όλων των επιμέρους ζητημάτων. Οι επενδύσεις, πρωτίστως οι ιδιωτικές, αποτελούν το κατεξοχήν εργαλείο για την επιτυχή ολοκλήρωση του προγράμματος.

Ο ρόλος των μεταρρυθμίσεων συνεπώς, αν και πολυδιάστατος, είναι συμπληρωματικός. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι μεταρρυθμίσεις προσανατολίζονται ξεκάθαρα στη διευκόλυνση και προσέλκυση επενδύσεων (*ένα αποτελεσματικό και λειτουργικό σύστημα δικαιοσύνης βοηθά [...] επιταχύνοντας και την υλοποίηση των δημοσίων επενδύσεων σε σχέση με πάσης φύσεως δικαστικές προσφυγές, :115; [η] ηλεκτρονική δικαιοσύνη [...] αναμένεται να ωφελήσει πολλαπλά το σύστημα δικαιοσύνης, την δημόσια διοίκηση και το επιχειρηματικό περιβάλλον, :115-6; Μεταρρύθμιση για να επιταχυνθεί η απονομή δικαιοσύνης, που είναι κρίσιμος παράγοντας για την ποιότητα ζωής των πολιτών αλλά και την οικονομική ανάπτυξη, :117*). Σε δεύτερο βαθμό, οι μεταρρυθμίσεις που προτείνονται στοχεύουν στο μετασχηματισμό του κρατικού μηχανισμού και της δημόσιας διοίκησης. Ως βασική προτεραιότητα τίθεται ο εκσυγχρονισμός, ήτοι ο ψηφιακός μετασχηματισμός, ο οποίος συνεπάγεται την αύξηση της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας και τη μείωση της γραφειοκρατίας. Ο στόχος παρόλα αυτά είναι και πάλι η επιτάχυνση των απαραίτητων διαδικασιών και η διευκόλυνση υλοποίησης δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων (*Η παροχή οικονομικών κινήτρων για ιδιωτικές επενδύσεις συμπληρώνεται από μια σειρά μεταρρυθμίσεων που στοχεύουν στην βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, στην μείωση της γραφειοκρατίας και του διοικητικού κόστους :131*). Την ίδια στιγμή, όπως αναφέραμε, έντονη έμφαση δίνεται στη μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Η κατεύθυνση και πάλι όμως είναι αυτή της ψηφιακής κατάρτισης και της ανάπτυξης ψηφιακών δεξιοτήτων για την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού που θα στελεχώσει τις δημόσιες υπηρεσίες και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τέλος, διατυπώνεται και μία ακόμα σύνδεση εκπαίδευσης και οικονομίας, μέσω της ανάγκης σύνδεσης του ερευνητικού έργου και της γνώσης που παράγεται στα κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα

με τις ανάγκες της αγοράς. Ο στόχος για άλλη μία φορά είναι η προώθηση της έρευνας και της καινοτομίας, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και εν γένει η τεχνολογική εξέλιξη. Το στοιχείο αυτό έχει διπλό ενδιαφέρον, γιατί αφενός ανατροφοδοτεί τον κύκλο ανάμεσα σε εκπαίδευση-τεχνολογία-οικονομία, όπως τον περιγράψαμε έως τώρα, και αφετέρου καλλιεργεί και εντείνει ένα πλαίσιο ανταγωνιστικότητας, απαραίτητο για την περαιτέρω οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη *(την αναβάθμιση των υποδομών των ερευνητικών κέντρων της χώρας, τη δημιουργία νέας γενιάς τεχνολογικών πάρκων για την ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ του ακαδημαϊκού ερευνητικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος., :120).*

Η νεοφιλελεύθερη λογική νομιμοποίησης του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

Η κοινή λογική ωστόσο που καθοδηγεί ολόκληρο το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας εντοπίζεται στον τρόπο κατανόησης των σχέσεων μεταξύ «οικονομίας, κοινωνίας και θεσμών», το πως οι μεταλλαγές στα τρία αυτά επίπεδα διαπλέκονται και στο τρόπο με τον οποίο μπορούν να οδηγήσουν «τη χώρα [...] σε μία νέα εποχή» (:5). Ανιχνεύεται λοιπόν εδώ η ίδια ιεραρχία. Η οικονομική ανάπτυξη είναι αυτή που θα καθοδηγήσει τον κοινωνικό μετασχηματισμό *(Η κρίση του κορονοϊού επίσης ανέδειξε τη σημασία της οικονομικής ανθεκτικότητας. Οι ανθεκτικές οικονομίες έχουν την ικανότητα να αποτρέπουν τις σημαντικές και επίμονες επιπτώσεις που επιφέρουν τα οικονομικά σοκ διακυμάνσεις, στα εισοδήματα και στο επίπεδο απασχόλησης, εξομαλύνοντας, έτσι, τις οικονομικές και κατ' επέκταση τις κοινωνικές επιπτώσεις τους, :26).* Οι απαιτούμενες αλλαγές αναδεικνύονται και μετριούνται μέσα από οικονομικούς δείκτες. Πρωταρχικό στόχο συνεπώς συνιστά η «θεμελιώδη[ς] αλλαγή οικονομικού υποδείγματος» (:5). Η αλλαγή αυτή εντούτοις δεν φαίνεται να αναφέρεται τόσο σε μία ριζική αλλαγή μοντέλου, όσο μάλλον στη βελτίωση της λειτουργίας του υφιστάμενου, βελτίωση η οποία ταυτίζεται σχεδόν αυτόματα με ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και ευημερίας. Η οικονομική μεγέθυνση παραμένει δομικό μέτρο της ανάπτυξης. Ζητούμενο είναι να εξασφαλιστούν οι αναγκαίες συνθήκες, οι οποίες δεν είναι άλλες από την ελευθερία της αγοράς, τη διευκόλυνση και επίσπευση δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Η θέση των θεσμών συνεπώς είναι συνδυαστική ανάμεσα στα άλλα δύο μέρη, οικονομία και κοινωνία. Ο ρόλος των θεσμικών φορέων και του κράτους είναι καταλυτικός αλλά έμμεσος. Αφορά πρωτίστως στη διευκόλυνση των μηχανισμών της αγοράς, ως κομβικό μέσο επίλυση των κοινωνικών ζητημάτων. Η αντίληψη ότι η κοινωνική ευημερία προάγεται μέσα από τη θεσμική διασφάλιση των ατομικών επιχειρηματικών ελευθεριών και της ελευθερίας αγοράς και εμπορίου, αποτελεί τον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης σκέψης (Harvey, 2007).

Ο νεοφιλελεύθερος χαρακτήρας του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας αποτελεί το σημείο στο οποίο επικεντρώνεται η ανάλυση μας. Ο βαθμός στον οποίο

αυτό αποτελεί ένα σχέδιο διαμορφωμένο εξ αρχής με βάση μία συγκροτημένη θεωρία και μεθοδολογία γύρω από την ανθεκτικότητα ή μία συναρμογή προϋπάρχοντων σχεδιασμών σε εθνικό και στρατηγικών κατευθύνσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι ένα κρίσιμο ερώτημα, το οποίο ωστόσο παραμένει ανοιχτό στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Καθώς η έννοια της ανθεκτικότητας βρίσκεται ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο ενσωμάτωσης στα ελληνικά δεδομένα γύρω από το σχεδιασμό χώρου και πολιτικών, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στις συνάψεις και τους συσχετισμούς που συνάπτονται με στρατηγικές κατευθύνσεις. Με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από το κατά πόσο το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, είναι πρωτίστως σχέδιο ανθεκτικότητας με νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση ή νεοφιλελεύθερο σχέδιο το οποίο μετονομάζεται σε σχέδιο ανθεκτικότητας, αν και σημαντικό, έχει μικρή σημασία στο πλαίσιο της ανάλυσης μας. Η εκτίμηση είναι σαφώς πως προέχει το δεύτερο, το κεντρικό εντούτοις επιχείρημα, αφορά στη χρησιμότητα της ανθεκτικότητας στην προώθηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, στην ικανότητα της με άλλα λόγια να συνενώνει (πιθανά προϋπάρχουσες) νεοφιλελεύθερες επιδιώξεις και πολιτικές ως μία ενιαία και συνεκτική αφήγηση για την ανθεκτικότητα της χώρας και στην παρακαταθήκη που αφήνουν οι σχέσεις ισοδυναμίας που προκύπτουν μέσα από το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Μένει προφανώς να δούμε τη μετάφραση σε αναλυτικές επιμέρους προτάσεις και σχεδιασμό, η κατεύθυνση παρόλα αυτά φαντάζει γνώριμη.

Από την άλλη μεριά βέβαια έχει σημασία να δούμε και τι μένει εκτός του σχεδίου. Ακολουθώντας λοιπόν την *Kaika*, αυτό που μένει εκτός είναι η διαφωνία (*Kaika*, 2017). Η διαφωνία σε επιστημονικό επίπεδο, για παράδειγμα και πάλι με αναφορά στην *Kaika*, σε σχέση με τις ταυτίσεις «έξυπνων» τεχνολογιών και βιώσιμης ανάπτυξης (στο ίδιο). Οι διαφωνίες που έχουν διατυπωθεί, σε επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο, αναφορικά με τα όρια της ανάπτυξης και τις ανισότητες που γεννά ο νεοφιλελευθερισμός αλλά και η βιωμένη εμπειρία των αποτυχιών του. Η κριτική που έχει ασκηθεί στην ικανότητα του νεοφιλελευθερισμού να αφομοιώνει και να αφοπλίζει κάθε αντίλογο, με τρόπο που η βιώσιμη και πράσινη ανάπτυξη αποτελούν εδώ και καιρό απλώς μία νέα ονομασία για τις διαδικασίες νεοφιλελευθεροποίησης (*Swyngedouw*, 2013; *Klein*, 2014). Και παράλληλα, εκτός σχεδίου μένει και η διαφωνία που προκύπτει έντονα από τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα. Διαφωνίες που διατυπώνονται πολύ ισχυρά τα τελευταία χρόνια απέναντι σε μεγάλες ιδιωτικές επενδύσεις ή την τοποθέτηση ανεμογεννητριών. Ή ακόμη διαφωνίες που διατυπώθηκαν έντονα το τελευταίο διάστημα. Οι αναφορές στην πανδημία δεν συμπεριλαμβάνουν τις κινητοποιήσεις απέναντι στην ανεπάρκεια και υποστελέχωση του συστήματος υγείας ούτε ενσωματώνουν τις σχετικές διεκδικήσεις. Συγχρόνως, δεν περιέχεται καμία αναφορά σε ορισμένα άλλα κρίσιμα κοινωνικά φαινόμενα που εντάθηκαν μέσα στην πανδημία, όπως η ένταση της έμφυλης βίας, ή σε κοινωνικές ανισότητες που οξύνθηκαν αλλά αφορούν σε κοινωνικές ομάδες που δεν χωρούν στο εθνικό αφήγημα μετάβασης σε μία νέα αποχή, όπως οι μετανάστες και οι πρόσφυγες. Δεν γίνεται έτσι καμία αναφορά στις συνθήκες διαβίωσης στα στρατόπεδα κράτησης εν γένει, αλλά πόσο μάλλον σε συνθήκες πανδημίας και καραντίνας, ενώ από

την άλλη γίνεται μία μικρή αλλά αρκετή αναφορά για την εντατικοποίηση του ελέγχου στα σύνορα (δημιουργίας ενός ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος για τη διαχείριση και τη δημιουργία σταθμών ελέγχου για την εντατικοποίηση των ελέγχων κοντά στα σύνορα, :29).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, αυτό που επιχειρήσαμε να υποστηρίξουμε, σε αντίθεση με ερμηνείες που αντιλαμβάνονται την ανθεκτικότητα ως έναν όρο-σλόγκαν και κατά συνέπεια χωρίς ιδιαίτερη χρησιμότητα, είναι ότι η ανθεκτικότητα συγκεντρώνει όλο και περισσότερη προσοχή ακριβώς γιατί έρχεται να επιτελέσει ένα πολύ κομβικό ρόλο. Η ασάφεια του όρου δεν αποτελεί στοιχείο αδυναμίας και η μεταπήδηση σε διαφορετικά πεδία δεν τον αποδυναμώνει. Αντίθετα, η κενότητα υποστηρίζουμε συνιστά απαραίτητη ιδιότητα, που καλλιεργείται ακριβώς μέσα από τον αποικισμό νέων συγκείμενων. Η επέκταση της αλυσίδας ισοδυναμίας, με τους όρους του Laclau, στο βαθμό που κάθε διαφορική ταυτότητα της έννοιας καταρρέει και απογυμνώνεται από κάθε περιεχόμενο, αποτελεί κομβικό στάδιο στη διαδικασία μεταλλαγής σε κενό σημαίνον. Η μεταπήδηση συνεπώς στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και η επακόλουθη διεύρυνση του θεωρητικού πλαισίου σε βαθμό που συχνά φαντάζει ασυνεπής, συνιστά το πρώτο βήμα. Η μετατροπή από ερμηνευτική σε κανονιστική αρχή εγκυμονεί πλήθος προβληματικών (Pizzo, 2015), διακρίνεται εντούτοις από ορισμένες δομικές ομοιότητες ως προς τη φύση των μεθόδων και των εργαλείων που συνήθως προκρίνονται. Ορισμένα παραδείγματα αποτελούν έννοιες όπως προσαρμοστικότητα, δημιουργικότητα, καινοτομία, αποτελεσματικότητα, ανταγωνιστικότητα, επιχειρηματικότητα, ευέλικτο, έξυπνο, πράσινο. Αντίστοιχα, ομοιότητες εντοπίζονται και στα στοιχεία και χαρακτηριστικά των συστημάτων που εξετάζονται, τα οποία αξιολογούνται αρνητικά και η εξάλειψη των οποίων είναι αναγκαία. Ενδεικτικά εδώ αναφέρονται η ευαλωτότητα, η τρωτότητα, η δυσκαμψία ή η γραφειοκρατία. Υφαίνεται έτσι ένα τόσο ένα πλαίσιο λόγου όσο και μία μεθοδολογία ανάλυσης και σχεδιασμού, η οποία κάτω από το πρόταγμα της ενίσχυσης της ανθεκτικότητας, υποδεικνύει και νομιμοποιεί κοινές κατευθύνσεις. Στο ερώτημα σχετικά με το γιατί η ανθεκτικότητα, ανάμεσα από άλλους ίσως πιθανούς όρους, αναλαμβάνει αυτό το ρόλο, η απάντηση εντοπίζεται στις δομικές της συγκλίσεις με το νεοφιλελεύθερο αφήγημα. Κάθε ηγεμονικό εγχείρημα επιδιώκει την καθήλωση του νοήματος γύρω από κομβικά σημεία και ο βαθμός συνάφειας τους αποτελεί βασικό κριτήριο επιλογής. Η ανθεκτικότητα υποστηρίζουμε, δεν είναι ένας όρος ο οποίος απλώς αφομοιώνεται στο ηγεμονικό ούτε αναγνωρίζουμε ιδιαίτερα περιθώρια επανοικειοποίησης του. Αντιθέτως, ως κενό σημαίνον επιτελεί μία κρίσιμη λειτουργία για το λόγο του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος και την εξασφάλιση της ηγεμονίας του μέσα από την προβολή της λογικής της αγοράς και της οικονομίας σε κάθε πτυχή του κοινωνικού (Brown, 2003). Επιστρέφοντας στη θεωρία των Laclau και Mouffe, ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί εξίσου ένα σύστημα λόγου, ριζικά ενδεχομενικό και

έκθετο σε μετατοπίσεις. Η κυριαρχία του δεν εξασφαλίζεται από κάποια αντικειμενική αλήθεια αλλά από την ικανότητα του να αναπροσαρμόζεται στην ετερογένεια και να αναδιατυπώνεται αποκρύπτοντας τις αποτυχίες του (Brenner & Theodore, 2005; Peck et al., 2009). Η ανθεκτικότητα συνεπώς συγκροτεί πλέον ένα κομβικό εργαλείο για την ίδια την επιβίωση του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος (Slater, 2014), στο βαθμό που, ως κενό σημαίνον, αποκρύπτει τις ασυνέχειες και καλλιεργεί την προοπτική μίας φαντασιακής ολοκλήρωσης, περιχαρακώνοντας την ίδια στιγμή το πεδίο των εναλλακτικών δυνατοτήτων.

Η επαλήθευση του κεντρικού επιχειρήματος επιδιώχθηκε μέσα από την ανάλυση του λόγου που αναπτύσσεται στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Ο στόχος στο τελευταίο κεφάλαιο ήταν διττός. Αφενός ζητούμενο ήταν η εμπειρική δοκιμή του αναλυτικού σχήματος που χρησιμοποιήθηκε σε ένα πλαίσιο χρονικά και χωρικά κοντινό. Αφετέρου δε, η επιλογή του συγκεκριμένου πεδίου μελέτης δημιουργεί τη δυνατότητα για την εξαγωγή ορισμένων χρήσιμων παρατηρήσεων σχετικά με το πως η έννοια της ανθεκτικότητας μεταφέρεται και εισέρχεται στα ελληνικά δεδομένα. Η διαδικασία της μεταφοράς όρων και πολιτικών δεν εξαντλείται σε μία απλή επανάληψη, εμπεριέχει καταστατικά το μετασχηματισμό (Peck & Theodore, 2010, 2012). Καθώς πεδία τόποι και φορείς δανείζονται έννοιες και πρακτικές, συμβάλουν στη μεταλλαγή μέσω της επιτελεστικής αναδιατύπωσης. Η ανάλυση της μεταφοράς της ανθεκτικότητας συνεπώς στο πλαίσιο ενός εθνικού αναπτυξιακού σχεδίου αποτελεί προνομιακό πεδίο για την ανάδειξη της μετάφρασης της σε πολιτικές, στο βαθμό που στα ελληνικά δεδομένα η ανάπτυξη του όρου παραμένει ακόμα σε πολύ πρώιμα στάδια. Το επιχείρημα μας, σχετικά με τη λειτουργία της ανθεκτικότητας ως κενό σημαίνον, σε μεγάλο βαθμό επαληθεύεται χρησιμοποιώντας τα ίδια κριτήρια. Παραμένει ανοιχτό εντούτοις ερώτημα, το κατά πόσο η ανθεκτικότητα πράγματι αποτέλεσε κατευθυντήρια αρχή για τη διαμόρφωση του σχεδίου. Σημαντικότερη παρόλα αυτά είναι και πάλι η νεοφιλελεύθερη λογική που το διαπερνά και η παρακαταθήκη που αυτή καλλιεργεί για άλλη μία φορά αναφορικά με τις συνδέσεις και τις νοηματοδοτήσεις της ανθεκτικότητας.

Από τις βασικές μας επιδιώξεις λοιπόν, ήταν η ανάδειξη της καταστατικά νεοφιλελεύθερης αντιμετώπισης που επιβάλλει η χρήση της ανθεκτικότητας ως εργαλείο διαχείρισης κρίσεων. Η πραγματικότητα ωστόσο της κρίσης, ή καλύτερα των κρίσεων στις οποίες αναφέρεται η ανθεκτικότητα και η σημασία τους, παραμένει. Από την παρούσα συγκυρία της πανδημικής έως την επιτακτικότητα της κλιματικής, η κρίση πράγματι εντάσσεται ασφυκτικά στο λεξιλόγιο και την καθημερινότητα μας. Η ανάγκη κατά συνέπεια ανίχνευσης εναλλακτικών διαρκώς διευρύνεται και είναι αυτή που πρωτίστως γεννά την αντίθεση μας με την ανθεκτικότητα. Η αναζήτηση και η χάραξη πραγματικά νέων μονοπατιών αποκλείεται από το λόγο της ανθεκτικότητας ακριβώς γιατί και στο βαθμό που εκκινά από την ερμηνεία των κρίσεων. Η σημασία της κατανόησης της σύνθετης αλληλοεπικάλυψης των κρίσεων (Clarke, 2008) και η προσπάθεια ανίχνευσης των σύνθετων χαρτογραφήσεων τους (Σκούφογλου,

2013), έγκειται στην αποκάλυψη της ενδεχομενικότητας και των ασυνεχειών που αποκρύπτονται από κάθε ηγεμονικό λόγο καθώς και των δυνατοτήτων εξάρθρωσης του που ανακλύπουν. Συγχρόνως, η ανάδειξη της σημασίας των κρίσεων στην ηγεμονική πάλη, μέσα από τις οποίες συχνά επιβάλλονται λογικές, επιθυμίες, φόβοι αλλά και πολιτικές και πρακτικές διακυβέρνησης, είναι επίσης κρίσιμο σημείο. Και οι ίδιες οι κρίσεις νοηματοδοτούνται και «κατασκευάζονται» εντός του λόγου, ακόμα και στις περιπτώσεις των φυσικών καταστροφών (Αρνητικές Επιστήμες & Αρχείο 71, 2015; Bonilla, 2020), όπως επίσης και το «από ποια θέση υποκειμένου και εμπειρίας μετράει κάποια κρίση ως κρίση» (Αθανασίου, 2012, 86). Η νοηματοδότηση εντός των καθιερωμένων λόγων εμπεριέχει προφανώς και την αντίστροφη όψη, φαινόμενα και βιώματα που δεν κρίνονται αξιόλογα και δεν κατορθώνουν να αναγνωριστούν ως κρίσεις. Κοινή κατεύθυνση σε κάθε περίπτωση συνιστά η απομάκρυνση από τα αίτια που τις γεννούν, στο όνομα της πολυπλοκότητας, και η έμφαση στην αναπαράσταση των αποτελεσμάτων με οικονομικούς όρους και η προώθηση τεχνοκρατικών λύσεων. Το ζητούμενο είναι η αποπολιτικοποίηση ενός πεδίου που καταστατικά περιλαμβάνει τον κοινωνικό ανταγωνισμό, η αποτροπή της διολίσθησης του συστήματος νοηματοδότησης στο πολιτικό, κριτική η οποία έχει ασκηθεί ιδιαίτερα στο πλαίσιο της κλιματικής κρίσης (Swyngedouw, 2013; Klein, 2014), η οποία φαντάζει και η πιο επιτακτική. Συγχρόνως, γίνεται όλο και πιο εμφανές ότι το αστικό τοπίο είναι αυτό που σε μεγαλύτερο βαθμό θα κληθεί να διαχειριστεί τις συμπυκνώσεις των επερχόμενων κρίσεων, ιδίως στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της νεοφιλελεύθερης αστικοποίησης, αλλά και μέσα στο οποίο ενεδρεύουν κρίσιμες δυναμικές (Davis, 2010). Ο ρόλος του χωρικού και αστικού σχεδιασμού μπορεί συνεπώς να είναι καταλυτικός. Το ζητούμενο είναι η επιστροφή στο πολιτικό μέσω της ενσωμάτωσης της διαφωνίας (Kaika, 2017), που εκφράζεται έντονα σε συγκυρίες κρίσεων, ώστε να φανερωθεί η ενδεχομενικότητα που χαρακτηρίζει καθιερωμένους λόγους και κανονικότητες και να διερευνηθούν οι προοπτικές εξάρθρωσης. Πρωτίστως όμως, περισσότερο αναγκαία είναι να φανταστούμε τους δικούς μας όρους και τις δικές μας έννοιες, όρους που θα καταφέρνουν να αρθρώσουν συνεκτικούς λόγους, έννοιες που θα συνενώνουν χειρονομίες αντίστασης, να φανταστούμε άλλους τρόπους, άλλους τρόπους να υπάρχουμε, πέρα από τα όρια του «καπιταλιστικού ρεαλισμού» (Fisher, 2015) και τις επιβίωσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Adger, W. Neil (2000). Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347–364.

Bauman, Zygmunt (2012). Times of interregnum. *Ethics & Global Politics*, 5(1), 49–56.

Bonilla, Yarimar (2020). The coloniality of disaster: Race, empire, and the temporal logics of emergency in Puerto Rico, USA. *Political Geography*, 78, 102181.

Bourbeau, Philippe (2018). A Genealogy of Resilience. *International Political Sociology*, 12(1), 19–35.

Bracke, Sarah (2016). Is the subaltern resilient? Notes on agency and neoliberal subjects. *Cultural Studies*, 30(5), 839–855.

Brenner, Neil, & Theodore, Nik (2005). Neoliberalism and the urban condition. *City*, 9(1), 101–107.

Brown, Wendy (2003). Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy. *Theory & Event*, 7(1).

Clarke, John (2008). Still Policing the Crisis? *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 4(1), 123–129.

Clarke, John (2010). Of Crises and Conjunctures: The Problem of the Present. *Journal of Communication Inquiry*, 34(4), 337–354.

Coaffee, Jon, & Rogers, Peter (2008). Rebordering the City for New Security Challenges: From Counter-terrorism to Community Resilience. *Space and Polity*, 12(1), 101–118.

Cooper, Melinda (2015). Resilience and uninsured risk. *Resilience*, 3(2), 133–136.

Davis, Mike (2010). Who will build the ark? *New Left Review*, 61, 29–46.

Davoudi, Simin, Shaw, Keith, Haider, L. Jamila, Quinlan, Allyson E., Peterson, Garry D., Wilkinson, Cathy, ... Porter, Libby (2012). Resilience: A Bridging Concept or a Dead End? “Reframing” Resilience: Challenges for Planning Theory and Practice Interacting Traps: Resilience Assessment of a Pasture Management System in Northern Afghanistan Urban Resilience: What Does it Mean in Planning Practice? Resilience as a Useful Concept for Climate Change Adaptation? The Politics of Resilience for Planning: A Cautionary Note: Edited by Simin Davoudi and Libby Porter. *Planning Theory & Practice*, 13(2), 299–333.

Duffield, Mark (2010). The Development-Security Nexus in Historical Perspective: Governing the World of Peoples. In Jens Stilhoff Sørensen (Ed.), *Challenging the Aid Paradigm*. London: Palgrave Macmillan UK.

Duffield, Mark (2015). Resilience and abandonment. *Resilience*, 3(2), 137–140.

Duffield, Mark, & Waddell, Nicholas (2006). Securing Humans in a Dangerous World. *International Politics*, 43(1), 1–23.

Fainstein, Susan (2015). Resilience and Justice: Debates and Developments. *International Journal of*

Urban and Regional Research, 39(1), 157–167.

Filippidis, Christos (2018). Between Fertility and Resilience: Global (South) Urbanization as a Counterinsurgency Research Object. *Human Geography*, 11(3), 30–42.

Fisher, Mark (2015). Καπιταλιστικός ρεαλισμός. Υπάρχει άραγε εναλλακτική. Αθήνα: Futura.

Folke, Carl, Carpenter, Steve, Elmqvist, Thomas, Gunderson, Lance, Holling, C.s, & Walker, Brian (2002). Resilience and Sustainable Development: Building Adaptive Capacity in a World of Transformations. *AMBIO: A Journal of the Human Environment*, 31(5), 437–40.

Glynos, Jason, Howarth, David R., Norval, Aletta J., & Speed, Ewen (2009). Discourse Analysis: Varieties and Methods. Review paper. ESRC National Centre for Research Methods, 1–41.

Gros, Frédéric (2019). The Security Principle. From Serenity To Regulation. Verso.

Gunderson, Lance H., & Holling, C. S. (Eds.) (2002). Panarchy: understanding transformations in human and natural systems. Washington, DC: Island Press.

Harvey, David (2007). Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και Παρόν. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Hettne, Björn (2010). Development and Security: Origins and Future. *Security Dialogue*, 41(1), 31–52.

Holling, C S (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4(1), 1–23.

Holling, C. S. (1986). The resilience of terrestrial ecosystems: local surprise and global change. In William C. Clark & R. E. Munn (Eds.), *Sustainable development of the biosphere* (pp. 292–320). Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press.

Howarth, David R. (2005). Applying Discourse Theory: the Method of Articulation. In David R. Howarth & Jacob Torfing (Eds.), *Discourse theory in European politics: identity, policy, and governance* (pp. 316–349). Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan.

Howarth, David R. (2008). Η έννοια του λόγου. (Σοφία Καναούτη, Tran., Πάννης Σταυρακάκης, Ed.). Αθήνα: Πολύτροπον.

Howarth, David R., & Stavrakakis, Yannis (2000). Introducing discourse theory and political analysis. In David R. Howarth, Aletta J. Norval, & Yannis Stavrakakis (Eds.), *Discourse theory and political analysis: identities, hegemonies, and social change* (pp. 1–23). Manchester ; New York : New York: Manchester University Press ; Distributed exclusively in the U.S.A. by St. Martin's Press.

Jeffares, Stephen Ruari (2007). Why public policy ideas catch on: Empty signifiers and flourishing neighbourhoods. A thesis submitted to the University of Birmingham, School of Public Policy.

Jessop, Bob (2012). Narratives of Crisis and Crisis Response: Perspectives from North and South. In Peter Utting, Shahra Razavi, & Rebecca Varghese Buchholz (Eds.), *The Global Crisis and Transformative Social Change* (pp. 23–42). London: Palgrave Macmillan UK.

Joseph, Jonathan (2013). Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach. *Resilience*, 1(1), 38–52.

Kaika, Maria (2017). ‘Don’t call me resilient again!’: the New Urban Agenda as immunology ... or ... what happens when communities refuse to be vaccinated with ‘smart cities’ and indicators. *Environment and Urbanization*, 29(1), 89–102.

Klein, Naomi (2014). Αυτό αλλάζει τα πάντα. Καπιταλισμός εναντίον κλίματος. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

Laclau, Ernesto (1996). *Emancipation(s)*. London: Verso.

Laclau, Ernesto, & Mouffe, Chantal (2021). Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική. Προς μία ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική. Τρίκαλα: Εκδόσεις Επέκεινα.

Lees, Loretta (2004). Urban geography: discourse analysis and urban research. *Progress in Human Geography*, 28(1), 101–107.

Massey, Doreen, & Hall, Stuart (2010). Interpreting the crisis. *Soundings*, 44(44), 57–71.

Mavelli, Luca (2019). Resilience beyond neoliberalism? Mystique of complexity, financial crises, and the reproduction of neoliberal life. *Resilience*, 7(3), 224–239.

Meerow, Sara, & Newell, Joshua P. (2019). Urban resilience for whom, what, when, where, and why? *Urban Geography*, 40(3), 309–329.

Methmann, Chris Paul (2010). ‘Climate Protection’ as Empty Signifier: A Discourse Theoretical Perspective on Climate Mainstreaming in World Politics. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 345–372.

Neocleous, Mark (2012). “Don’t Be Scared, Be Prepared”: Trauma-Anxiety-Resilience. *Alternatives: Global, Local, Political*, 37(3), 188–198.

Neocleous, Mark (2013). Resisting resilience. *Radical Philosophy*, 178, 2–7.

Peck, Jamie, & Theodore, Nik (2010). Mobilizing policy: Models, methods, and mutations. *Geoforum*, 41(2), 169–174.

Peck, Jamie, & Theodore, Nik (2012). Follow the Policy: A Distended Case Approach. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 44(1), 21–30.

Peck, Jamie, Theodore, Nik, & Brenner, Neil (2009). Neoliberal Urbanism: Models, Moments, Mutations. *SAIS Review of International Affairs*, 29(1), 49–66.

Phillips, Louise, & Jorgensen, Marianne W. (2009). Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και μέθοδος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Pike, A., Dawley, S., & Tomaney, J. (2010). Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 59–70.

Pizzo, Barbara (2015). Problematizing resilience: Implications for planning theory and practice. *Cities*, 43, 133–140.

Reid, Julian (2012a). The Disastrous and Politically Debased Subject of Resilience. In Jens Stilhoff Sørensen & Fredrik Söderbaum (Eds.), *The end of the development-security nexus?: the rise of global disaster management (Vol. 52)* (pp. 67–79). Uppsala: The Dag Hammarskjöld Foundation.

Reid, Julian (2012b). The neoliberal subject: Resilience and the art of living dangerously. *Revista Pleyade*, 10, 143–165.

Reid, Julian (2018). Neoliberalism, Development and Resilience. In *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (pp. 644–653). London: SAGE.

Reid, Julian (2019). The Imaginary of Resilience: Trauma, Struggle, Life. In Benjamin Rampp, Martin Endreß, & Marie Naumann (Eds.), *Resilience in Social, Cultural and Political Spheres* (pp. 191–206). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.

Reid, Julian, & Evans, Brad (2014). *Resilient life: the art of living dangerously*. Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity Press.

Reyes, Antonio (2011). Strategies of legitimization in political discourse: From words to actions. *Discourse & Society*, 22(6), 781–807.

Samaddar, Ranabir (2015). The post-colonial burden of resilient life. *Resilience*, 3(2), 141–144.

Schmidt, Jessica (2015). Intuitively neoliberal? Towards a critical understanding of resilience governance. *European Journal of International Relations*, 21(2), 402–426.

Shirlow, Peter, & Pain, Rachel (2003). The geographies and politics of fear. *Capital & Class*, 27(2), 15–26.

Slater, Tom (2014). The resilience of neoliberal urbanism,. Retrieved from <https://www.opendemocracy.net/en/opensecurity/resilience-of-neoliberal-urbanism/>.

Sørensen, Jens Stilhoff (2010). Introduction: Reinventing Development for the Twenty-First Century. In Jens Stilhoff Sørensen (Ed.), *Challenging the Aid Paradigm*. London: Palgrave Macmillan UK.

Sørensen, Jens Stilhoff, & Söderbaum, Fredrik (2012). *The end of the development-security nexus?: the rise of global disaster management (Vol. 52)*. Uppsala: The Dag Hammarskjöld Foundation.

Stern, Maria, & Öjendal, Joakim (2010). Mapping the Security–Development Nexus: Conflict, Complexity, Cacophony, Convergence? *Security Dialogue*, 41(1), 5–29.

Swyngedouw, Erik (2013). The Non-political Politics of Climate Change. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 12(1), 1–8.

Torfinn, Jacob (2005). Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. In Jacob Torfinn & David R. Howarth (Eds.), *Discourse theory in European politics: identity, policy, and governance* (pp. 1–32). Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan.

Vale, Lawrence J. (2014). The politics of resilient cities: whose resilience and whose city? *Building*

Research & Information, 42(2), 191–201.

Van Leeuwen, Theo (2007). Legitimation in discourse and communication. *Discourse & Communication*, 1(1), 91–112.

Walker, Jeremy, & Cooper, Melinda (2011). Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation. *Security Dialogue*, 42(2), 143–160.

Welsh, Marc (2014). Resilience and responsibility: governing uncertainty in a complex world. *The Geographical Journal*, 180(1), 15–26.

Whitham, Ben (2013). From security to resilience? (Neo)liberalism, war and terror after 9/11. *Resilience*, 1(3), 219–229.

Αθανασίου, Αθηνά (2012). Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και Αντιστάσεις. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Αρνητικές Επιστήμες & Αρχείο 71 (2015). Looters will be shot. Φυσικές καταστροφές, δημόσια τάξη και πρωταρχική συσσώρευση. Αρχείο 71.

Κανδύλης, Γιώργος (2017). Αντέχεις ρε; Αγώνες αντοχής και συσσώρευσης στην πολιορκούμενη πόλη. Το Περιοδικό. Retrieved from <https://www.toperiodiko.gr/αντέχεις-ρε-αγώνες-αντοχής-και-συσσώρ/>.

Καραγιάννη, Μαρία, & Καψάλη, Ματίνα (2018). Αστική Ανθεκτικότητα και «συν-δημιουργία» δημόσιων χώρων: η Νέα Παραλία Θεσσαλονίκης ως πεδίο συγκρούσεων. *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*, 32.

Κουτρολίκου, Πέννυ (2015). Τακτικές διακυβέρνησης διαπλεκόμενων κρίσεων στο κέντρο της Αθήνας. In *Urban Conflicts* (pp. 115–128). Θεσσαλονίκη.

Σκούφογλου, Μάνος (2013). Κρίση, χαρτογραφήσεις του καπιταλισμού και η επιστροφή του χρόνου. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.

Φιλιππίδης, Χρήστος (2020). “Είμαστε σε πόλεμο με έναν αόρατο εχθρό”. Πανδημία, βιοπολιτική και αντιεξέγερση. Αθήνα: futura.

Χαλασάνης, Δημήτρης (2018). Ανθεκτική Αθήνα: Η πόλη της επιβίωσης. *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*, 31, 87–91.